

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjysk

Månedsskrift

1 · 2020

Historisk Samfund
for Sønderjylland

Danskernes Historie Online
Danish History Online

I dette nummer

Den sønderjyske matrikel 3
Erik C. Toft

“Til at kysse” - Om apoteker og
amtsforstander Rafalski 12
Jørgen Larsen

Ballum - Mærsk. Historien, gårde-
ne og slægterne 2. del. 21
Andreas Jacobsen

Bognyt. 34

Det sker i Museum
Sønderjylland. 38
Ny udstilling på Sønderborg Slot

Bagsiden om forsiden 40
Museumsinspektør Mariann Kristensen

Forsidebilledet
Dannebrog hejses i Svenstrup på af-
stemningsdagen den 10. februar 1920.
Foto: Jens Boisen, Museum Sønderjylland.

Næste nummer af Sønderjysk
Månedsskrift udkommer omkring
den 8. marts 2020.

Meddelelse fra redaktionen
Sønderjysk Månedsskrift fejrer i år
genforeningsjubilæet ved at bringe
en artikel om emnet i hver af årets
otte numre. Samtidig vil også Bag-
siden om forsiden beskæftige sig
med Genforeningen. I dette nummer
har Erik C. Toft bl.a. skrevet om,
hvordan man udførte de nye op-
målinger i artiklen *Den sønderjyske
matrikel*. Fra redaktionen ønsker vi
læserne et glædeligt genforenings-
jubilæumsår og god læselyst.

Kolofon

Sønderjysk Månedsskrift
Udgivet af Historisk Samfund for
Sønderjylland i samarbejde med
Museum Sønderjylland og Sønder-
jysk Kulturfællesskab.

Pris for medlemskab af Historisk
Samfund for Sønderjylland inkl. Søn-
derjysk Månedsskrift: 325 kr. årligt
inkl. moms og forsendelse.

Ekspedition: Historisk Samfund for
Sønderjylland. Tlf. 7462 4683. Mail:
hssdj@hssdj.dk. www.hssdj.dk.

Layout: Tekst & Design, Haderslev.

Tryk: Mohrdieck Tryk A/S, Aabenraa.

Redaktion

Lisette Juhl Hansen (ansv.)
Museum Sønderjylland - ISL-Lokal-
historie www.msj.dk
Tlf. 2422 4360. Mail: ljh@msj.dk

Lennart Madsen
Museum Sønderjylland - Arkæologi
Haderslev.

Elsemarie Dam-Jensen
Museum Sønderjylland - Kultur-
historie Tønder.

© Sønderjysk Månedsskrift og
forfatterne.

MSJ MUSEUM
SØNDER
JYLLAND

Sønderjysk
KULTUR-
fællesskab

Historisk Samfund
for **Sønderjylland**

Den sønderjyske matrikel

Af Erik C. Toft, Skærbæk

MAN MÅ TAGE UDGANGSPUNKT i, at det, der endte med at blive *den sønderjyske matrikel*, tog sin begyndelse ved den præjssiske forordning af 21. maj 1861, hvor det besluttedes, at der skulle indføres en grund- og bygningsskat. Efter tabet af Sønderjylland i 1864 blev det ved forordning af 28. april 1867 bestemt, at loven fra 1861 også skulle omfatte de indlemmede provinser fra Slesvig-Holsten, og at de skulle yde en grundskat på 1 mio. Taler årligt, men da der ikke fandtes et *brugbart grundlag* til fordeling af denne sum, kom der en forordning af 7. maj 1868, hvori det bestemtes, at der til inddragelsen af skatten omfattende provinserne Slesvig-Holsten, Hannover, Hessen-Nassau og Meisenheim skulle indrettes et opmålingsvæsen og foretages de nødvendige opmålinger til fremskaffelse af et brugbart grundlag til fordelingen. Ved lov af 11. februar 1870 blev det besluttet, at disse provinser tilsammen fra 1. januar 1875 skulle yde en grundskat på i alt 3,2 mio. Taler.

Hvor der ikke fandtes brugbare kort, skulle der måles fra grunden af. Det var et kæmpe projekt, der skulle udføres indenfor et ganske kort åremål. Det var svært at få kvalificeret arbejdskraft, man måtte tage, hvad man kunne få. Disse mennesker fik en kort uddannelse i et enkelt arbejdsfelt. Efter afslutningen af den fransk-tyske krig 1870/71 kom en del afskedigede officerer til, og nogle af

dem blev også beskæftiget ved nymålingerne.

Man begyndte nymålingerne med en triangulation af 32 overordnede punkter baseret på en basislinje ved Hamborg, i øvrigt etableret af en dansker - astronom H.C. Schumacher, der for den danske konge, Frederik den VI, tidligere var begyndt på en triangulation, som skulle strække sig fra Lauenborg til Skagen og over Rügen til København.

Det præjssiske systems nulpunkt ligger ved den tyske by Husum, nær en lille by ved navn Ostenfeld, herfra skulle man, i klart vejr, kunne se til otte kirker. Systemets x-akse går i nordretning op gennem Sønderjylland. Sønderjylland ligger således i I og IV kvadrant.

Punkterne blev efterfølgende fortættet, så man til sidst endte med at have en omfangspolygon - et polygontræk - rundt om hvert enkelt økort. For at sikre sig mod målefejl blev polygonsiderne målt af to af hinanden uafhængige målehold, som ikke måtte kende hinandens resultater. Målerne fandt hurtigt ud af, at man opnåede de bedste resultater, når sidelængderne i polygonerne var omkring 200 meter. Polygonsiderne skulle måles med stålmålebånd, detailmålingen foregik med kæder med 5-25 cm lange led og vinkelprisme. Målekædernes længde blev kontrolleret mindst hver anden dag.

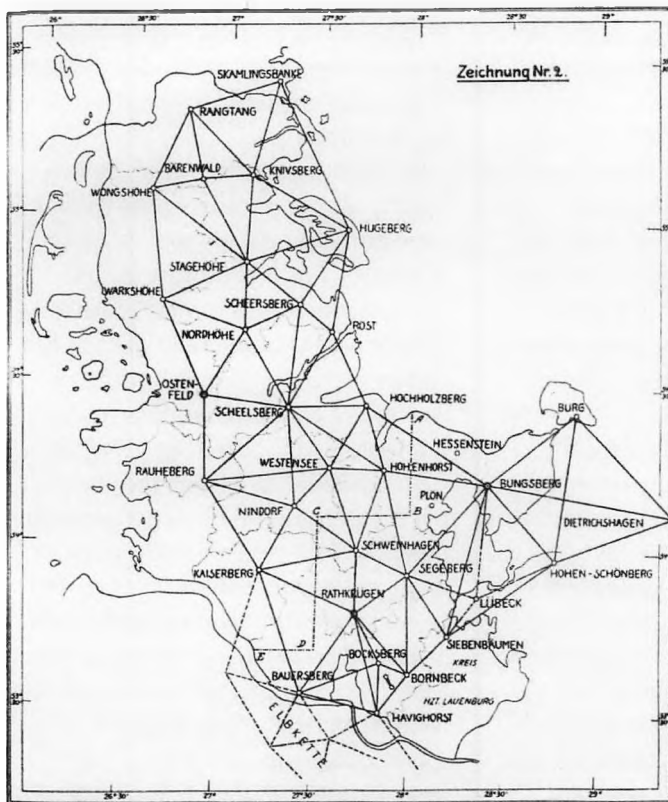
Når polygonpunkterne var anbragt, kunne selve detailmålingen

begynde. Her var det fra højeste sted bestemt, hvad kortene skulle indeholde, alle ejerlavsgrenser, ejendomsgrænser, vejskel, jernbaner, grøfter, diger, bække, floder, broer, milesten, kulturartsgrænser, bygninger, gårdspladser, haver m.v.

Detailmålingen blev knyttet til polygonsiderne, og der blev trukket målelinjer på kryds og tværs af kortbladet. De enkelte lodsejere havde pligt til at påvise landmåleren deres ejendomsgrænser. Der var regler for, hvordan man skulle forholde sig, når der var uenighed om skellets beliggenhed, og stødte landmåleren på et areal, som ingen ville kendes ved, var der også regler for det.

Selve opmålingerne, der blev foretaget på løse papirark, blev efterfølgende samlet i målebøger, der efterfølgende blev rentegnet og samlet kortbladsvis i en protokol - *Stückvermessungshandrisse* omfattende hele ejerlavet. Det var bestemt, at kortene i landdistrikterne skulle udfærdiges i måleforholdet 1:2000, lidt større byområder 1:1000 og de større byer 1:500. Papiret, der skulle anvendes til kortene, var også fastlagt ved fabrikat og kvalitet.

Kortene blev påført kvadratnet, 10 x 10 cm, og polygonpunkterne blev efterfølgende indlagt på kortet efter de beregnede koordinater, hvorefter detailmålingen blev konstrueret. Et

Kort over de 32 overordnede fikspunkter i Slesvig. Det præjsiske systems nulpunkt ligger ved den tyske by Husum, nær en lille by ved navn Ostenfeld.

Foto: Forfatteren.

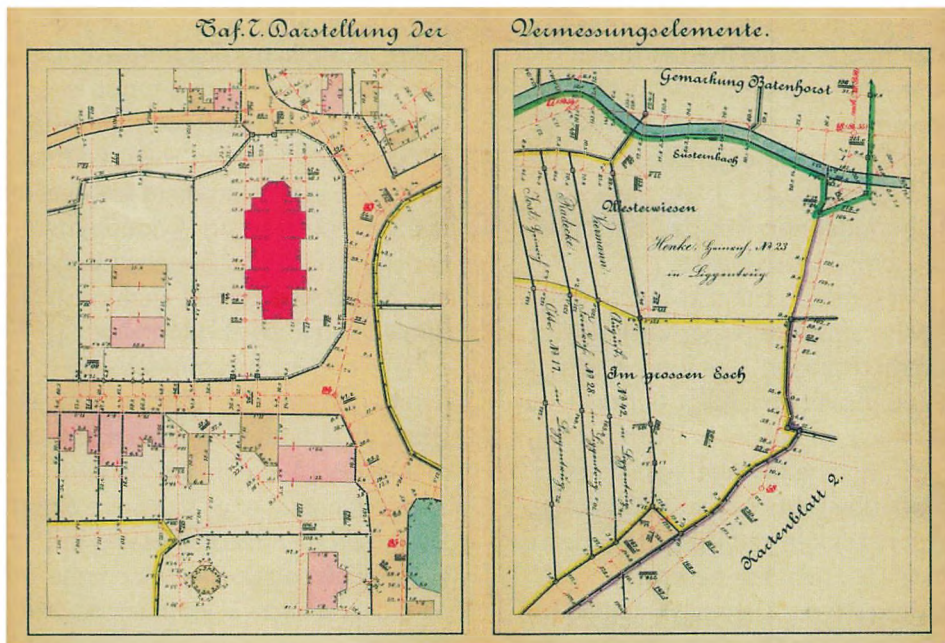

Foto: Forfatteren.

Til venstre i billedet ses en typisk opmåling af et byområde med omfangspolygon og linjenetspunkter. Læg mærke til, at bygningerne er farvelagt efter, om det er beboelse eller erhverv. Til højre ses en opmåling i landdistrikt. Slutmålet for en mållinje er altid dobbelt understreget, linjenetspunkter har en enkelt understregning.

færdigt økort blev kontrolleret ved, at der i marken blev målt en lige linje på tværs af kortet, og der måltes til samtlige grænser, denne linje skar, linjen blev efterfølgende kontrolleret på økortet, og var der overensstemmelse, var kortet ok. Når kortet var færdigt, blev hver enkelt lod tildelt et parcelnr. startende med nr. 1 i øverste venstre hjørne fortløbende.

I områder, hvor der fandtes brugbare kort, typisk i de kongerigske enklaver, blev disse kontrolleret ved supplerende målinger og tilpasset det præjiske system. De fleste var i måleforholdet 1:4000, men der opstod også andre måleforhold som f.eks. 1:4800 og 1:4564.

Til fastsættelse af boniteten, der var bestemmende for skyldudbyttet, blev der inden for hvert amt nedsat en kommission, oftest med amtmanden (Landrat) som formand og repræsentanter for amt og kommune. Kommissionen skulle så fastlægge skyldudbyttet for den enkelte parcel.

Arealberegningen foregik på følgende måde, man startede med at beregne hele ejerlavets areal, herefter hvert enkelt kortblads areal. Kortbladernes arealer blev afstemt efter hele ejerlavets areal. Herefter blev to af hinanden uafhængige personer sat til at beregne de enkelte parcelers areal. De to beregneres arealer blev sammenholdt til slut afstemt

med kortets samlede areal. Arealberegningen foregik med et måleinstrument, et såkaldt *planimeter*, der kan bestemme arealet af en vilkårlig figur på en plan overflade.

Al slags arbejde - både markarbejde og indendørsarbejde - blev aflønnet som akkordarbejde.

Der fandtes et antal af takster, selv måling af polygonsider var inddelt i sværhedsgrader, kategori I, II eller III, alt efter hvor vanskeligt terrænet var at måle i.

Var kortene færdige, arealerne og skyldudbyttet beregnet i et område, blev resultatet fremlagt, så borgerne kunne se, hvordan deres ejendom var registreret. Der var mulighed for at gøre indsigelse mod åbenlyse fejl.

Efter at indsigelserne var blevet behandlet, var tidspunktet kommet, hvor matriklen som sådan kunne etableres.

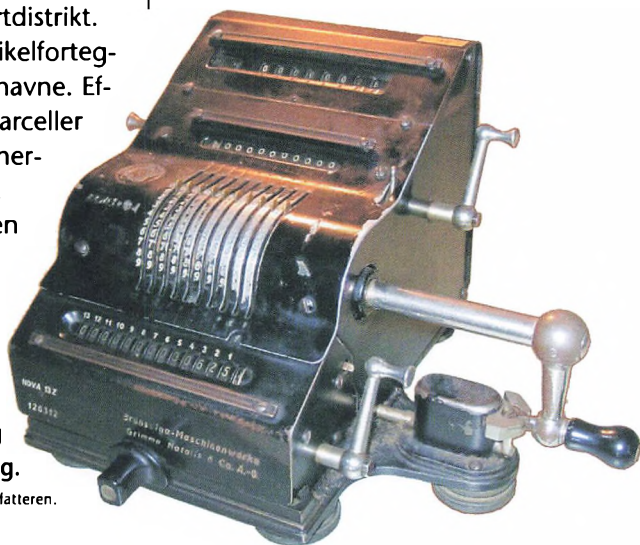
Kortet og parcelbogen var de to grundelementer. Parcelbogen er udarbejdet efter det originale matrikelkort og omfatter et helt kortdistrikt. Foran i bogen findes en artikelfortegnelse med angivelse af ejernavne. Efterfølgende er de enkelte parceller oplyst kortbladsvis i nummerorden med angivelse af det art.nr. (nu matr.nr.) parcellen

tilhørte, beskrivelse af beliggenhed, kulturart, areal og skyldudbytte. Der blev i parcelbogen også registreret, hvornår den enkelte parcel er opstået og er blevet slettet. Hvert kortblad sluttede med en sammentælling af det samlede areal og skyldudbytte. Endelig fandtes der bagerst i bogen en opgørelse over hele ejerlavets samlede areal og skyldudbytte.

Parcelbogens oplysninger, om hvornår en parcel er opstået, bruges stadig til at finde den tyske måldokumentation i årene fra 1876-1920.

Artikelbogen her er art.numre opført i nummerorden med oplysning om ejerens navn og de ham tilhørende parceller på tværs af kortbladene. Slutelig var ejendommens areal og skyldudbytte angivet. Derudover fandtes oplysninger om hvornår, der var sket ændringer med de pågældende art.-numre til hvilke art.numre eller fra hvilket der var sket af- eller tilgang af parceller og arealer.

Veje, stier, vandløb og

Håndsvinger årgang 1929
- til ca. 1935.

**Håndsvingeren blev
brugt til areal- og
polygonberegning.**

Foto: Forfatteren.

strandbredder, som jo var skattefrie, blev samlet under det sidste art.-numre, som ejer var angivet offentlige veje og vandløb.

Der blev i hele provinsen lavet i alt 17.113 kortblade ved nymåling, og 909 kortblade blev kopieret efter gamle kort. I det nuværende sønderjyske område findes 3.281 økort. Ved selve opmålingen blev der i Sønderjylland etableret omkring 80.000 fikspunkter, ved nye polygonmålinger og fortætning var man ved privatiseringen nået op på over 100.000 punkter.

Da man startede i Holsten og sluttede i det nuværende Sønderjylland, bærer området her præg af, at arbejdet er blevet udført af et mere rutineret personale, og fremstår derfor i en bedre kvalitet end det arbejde, der blev udført i starten.

Ved lov af 24. marts 1897 blev der i hele det tyske rige indført en grundbogsordning, en egentlig tingbog, som skulle holde styr på adkomstforhold, pantaversikkerhed, jordernes privatretslige forhold mv. Som baggrund for det valgte man at anvende matriklens dokumenter. Nu var det, der oprindeligt skulle være et *brugbart grundlag* til fordeling af skatter, blevet til en ejendomsmatrikel.

Da det af kortværket fremgik, hvad der var målt, og hvordan skelforløbet var i forhold til det indmålte, kan man godt sige, at der i vis grad er tale om et topografisk kort. Da parcelnummeret med angivelse af kortblad er en entydig identifikation og nem at finde, er det ofte brugt i forbindelse med tinglysning af servitutter.

Efter Genforeningen i 1920 stod man med et matrikelvæsen, der var stærkt afvigende fra det øvrige lands. Det præjssisk etablerede matrikelvæsen var det danske overlegent på det kort- og måletekniske område. Bl.a. dette gav anledning til mange overvejelser, der for området resulterede i en midlertidig lovgivning, lov nr. 331 af 28. juni 1920, der først ophørte i 1991. Her valgte man at bevare den præjssiske organisation med fem statslige *Katasterämter* - amtslandinspektørkontorer i Haderslev, Toftlund, Aabenraa, Sønderborg og Tønder.

Lokalkontorerne materiale blev direkte overdraget til de konstituerede fem amtslandinspektører. Slesvig-regeringens katasterarkiv blev i november 1921 overført til matrikel-direktoratet.

På kontorerne fortsatte man med at bruge de tyske protokoller som hidtil dog med den ændring, at de nu blev ført på dansk. De opmålinger man udførte, blev registreret på løsblade, markrids og blev arkiveret kortbladsvis.

Ved Genforeningen valgte så godt som alle tyske tjenestemænd efter forhandlinger med danske embedsmænd at fortsætte i dansk tjeneste - dog kun ved konstitution. Der var således en vis kontinuitet.

Prøjerne var meget grundige og omhyggelige, deres målingerne var, hvor det var muligt, tilknyttet fikspunkter, nye skel blev afmærket med en underjordisk og en overjordisk afmærkning. Den underjordiske afmærkning bestod som regel af en

Grænsen sættes et sted i marsken i 1920.

flaske eller et drænrør på højkant anbragt under pløjedybde. Den overjordiske afmærkning kunne bestå af en granitsten anbragt med spidsen opad, en tilhugget granitsten med kryds eller en betonsten. Denne form for afmærkning, drænrør og betonskelsten, videreførtes i Sønderjylland indtil 1980'erne, hvor man gik over til at anvende jernrør.

Skal man måle i Sønderjylland, finder man næsten altid noget, hvis ikke andet så den underjordiske afmærkning. Vi har for nylig været i landsarkivet for at hente måloplysninger, til en måling fra 1907, og under målearbejdet fandt måleren tre af fire skelmærker.

Når der er tvist, og der skal findes et skel, virker det altid overbevisende

og skaber respekt hos de implicerede parter, især når man finder et skelmærke, der er anbragt for mere end 100 år siden.

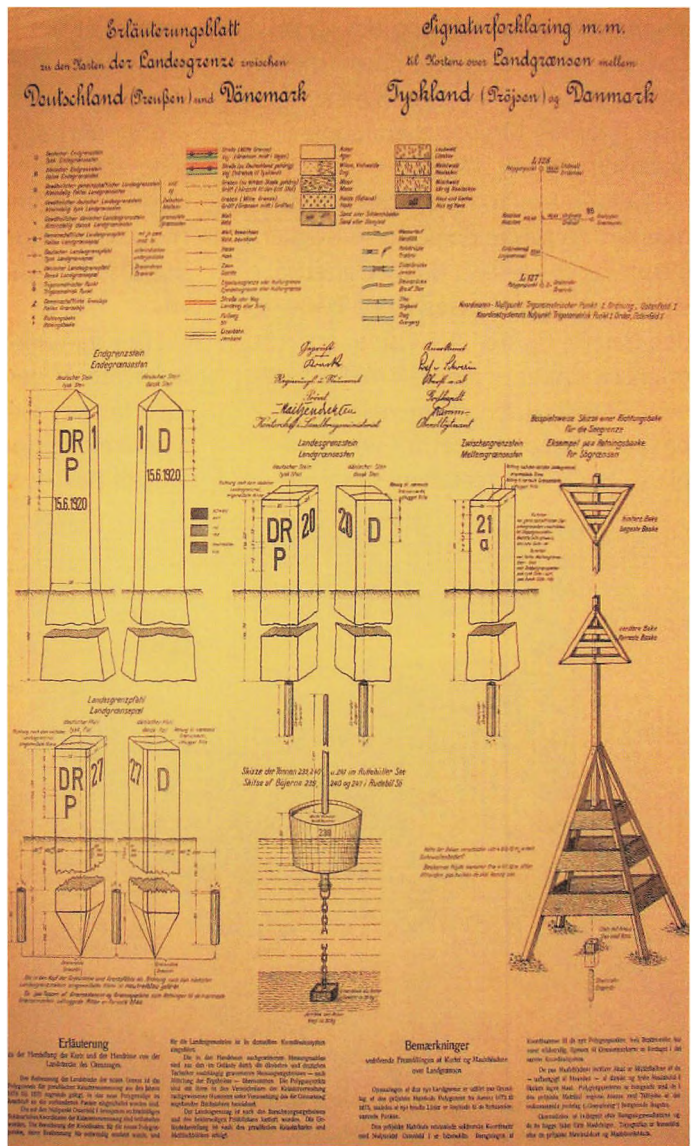
Da man i 1925 skulle til at holde styr på landbrugsnoteringen, blev der for hvert sogn oprettet en ejendomsjournal med et alfabetisk ejerregister med de ejendomme anført, som hver lodsejer måtte eje. Efterfølgende var de enkelte ejendomme anført i stigende art.nummerorden med angivelse af areal og skyldudbytte. Hver side var opdelt i to dele, en del til jorder med forpligtelser som landbrug mv. og en del til jorder uden forpligtelser.

Som tidligere nævnt fandtes der ikke et egentligt matrikelkort, derfor blev der omkring 1930 udarbejdet minorerede matrikelkort¹⁾ i 1:10.000.

Kortene blev oprindeligt fremstillet, efter ønske fra statens ligningsdirektorat til brug ved vurdering af fast ejendom. Kortene blev dog senere benyttet til både planlægnings- og tekniske formål.

Udover at fungere som almindelige landinspektørkontorer, dog med mo-

nopol på matrikulære arbejder, var amtslandinspektørkontorerne også tillagt myndighedsopgaver. Når en matrikulær sag var hørt og godkendt hos relevante myndigheder, og diverse erklæringer og lignende var påtegnet, godkendte man nemlig sagen, ajourførte de forskellige regi-

Signaturforklaring m.m. til kortene over landegrænsen mellem Tyskland (Prøjsen) og Danmark.

Foto: Forfatteren.

stre, og endelig udfærdigedes registreringsmeddelelsen og nødvendigt kortmateriale.

Oprindeligt udførte kontorer ikke tekniske arbejder.

Ifølge traktat af 8. juni 1922 indeholdende bl.a. *overenskomst angående vedligeholdelse af grænselinjen mellem de to lande og de denne betegnede grænsemærker* varetog det sønderjyske matrikelvæsen, i samarbejde med statsamtet, en mere speciel opgave. Nemlig tilsynet med landegrænsen mod Tyskland.

Grænsen består af i alt 280 grænsemærker, en række bøjler og sømærker. Der, hvor et vandløb danner grænse, er der anbragt grænsesten på både den danske og den tyske side, og grænseforløbet er indmålt mellem stene. Var en grænsesten væltet eller på anden måde fjernet fra sin standplads, skulle den reetableres i samar-

bejde med det tyske matrikelvæsen. Efterfølgende blev der udfærdiget et protokollat over det udførte arbejde, beskrevet på både dansk og tysk, som skulle tiltrædes fra dansk side af amtslandinspektøren og fra tysk side af Oberregierungvermessungsrat som ansvarshavende.

Arbejderne langs grænsen var afledt af, at der i grænsekommissionen var fastlagt, at der hvert 10. år skulle foretages fælles grænseinspektion.

I Sønderjylland gik man med edbalders komme i gang med en modernisering, her blev bl.a. ejendomsregistret lagt på edb, samtlige over 100.000 fikspunkter tastet ind i filer mv.

Efter dannelsen af Kort- og Matrikelstyrelsen den 1. januar 1989, hvor Geodætisk Institut, Søkortarkivet og Matrikeldirektoratet blev sammenlagt til den nye styrelse, blev der

Foto: C.C. Biehl, Museum Sønderjylland.

Grænsestenen graves ned ved Rens i 1920.

nedsat en arbejdsgruppe - populært kaldet *10-års udvalget* - der skulle se på moderniseringsopgaverne for KMS og økonomien heri.

Ved beslutning om, at det sønderjyske matrikelvæsens indhold skulle moderniseres/tilpasses matriklen i det gamle land, med henblik på en evt. senere privatisering, tog begivenhederne fart. På matrikelkortene blev parceller sammenlagt til lodder, vandløb, åer forsvandt, hver særskilt beliggende lod inden for en ejendom fik tildelt sit eget matrikelnr. osv.

Da så godt som alle målinger er tilknyttet fikspunkter, havde man jo den digitale matrikel, den skulle bare lige regnes. Men sådan gik det ikke, kortene med det tilpassede indhold blev digitaliseret. Kortene blev sat op på digitaliseringsbordet over kvadrantskrydsene, som der var beregnet 5 34 koordinater til. På grund af kortenes indkrympning anvendtes en *af-fin transformation*.

Med henblik på at oprette et arkiv med måloplysninger, der senere skulle lægges ud på nettet, blev samtlige matrikelkort, markrids og måleblade skannet. Måloplysninger 1890-1920 blev ikke skannet, og de findes på landsarkivet i Aabenraa.

I 1998 blev privatiseringen foreslået, og loven blev vedtaget af Folketinget den 23. marts 1999, man forventede, at det igangværende arbejde ville kunne afsluttes omkring udgangen af år 2000, hvorfor personalet også blev stillet i udsigt, hvornår fyresedlen kunne forventes.

Den 1. oktober 1999 blev der oprettet en afdeling i Aabenraa, *KMS - Søn-*

derjysk Kontor. Denne afdeling fungerede som et lille KMS med myndighedsopgaver. Her tog man imod matrikulære sager til godkendelse og registrering, foretog de sidste fordanskninger herunder tildeling af litra til veje, solgte måloplysninger, fik arkivet med måloplysninger (webMADS) afprøvet og lagt ud på nettet.

Afdelingen blev nedlagt 31. december 2004, og opgaverne overflyttedes til KMS. Arkivmaterialet blev overført til hhv. KMS og landsarkivet i Aabenraa.

Jeg er lidt usikker på hvilken dato der skal anføres, når man vil fastslå, hvornår det Sønderjyske matrikelvæsen *udgik af matriklen*. Man stoppede med at modtage matrikulære sager den 1. oktober 1999, men samtlige verserende sager var først afsluttet ved udgangen af år 2000, og først den 31. december 2004 lukkede Sønderjysk Kontor. ■

Artiklen har tidligere været bragt i Målebladet.

Note

1) Matrikelkort i formindsket målestoksforhold.

Kilder

Zeitschrift für Vermessungsvesen 1933 Heft 11 og 13.

Den tyske matrikel v/amtslandmåler A. Andresen 1968.

Fra genforeningstiden omkring 1920 v/amtslandmåler A. Andresen 1973.

Redegørelse vedr. matrikelvæsenet i de sønderjyske landsdele 1972.

Landinspektøren 2-91 og 1-95.

“Til at kysse” - Om apoteker og amtsforstander Rafalski

Af Jørgen Larsen, Odense

AMTSFORSTANDEREN var i kejsertidens Preussen den lokale politimyndighed - med mange tilknyttede opgaver i lokalsamfundet.

I Rødding var han *kommissarisk* dvs. lønnet og fuldtidsansat med myndighed over flere distrikter. Andre steder var hvervet en såkaldt ærespost - et principielt ulønnet fritidsjob, som man kunne blive udpeget til, hvis man havde administrativ flair, god vilje og passende tysk siddelag.

Mange steder kunne det knibe med at finde folk, der opfyldte alle kravene, og så gik området til en kommissarisk amtsforstander. Omkring 1. Verdenskrig havde den kommissariske amtsforstander i Rødding derfor myndighed over ikke alene Rødding, men bl.a. også Skodborg, Københoved, Langetved, Gram, Brændstrup, Sdr. Hygum, Hjerting og Lintrup.

I Rødding afløste Simon Oscar Eduard Rafalski ritmester von Masow som kommissarisk amtsforstander i april/maj 1913.¹⁾ Rafalski var født den 22. marts 1867 i Bucykowo, Gniewkowo, i Posen, og han havde fra 1897 til 1910 ejet apoteket i Skærbæk, hvor han sammen med sin kone Ida Sophie Rafalski, f. Wichert, havde fået fire børn. Heraf var en søn død som spæd.²⁾

I de dansksprogede aviser har han fra den periode især efterladt sig

spor takket være et par dansksprogede markedsføringskampagner. Den ene bestod af en meget lang serie annoncer for et produkt, som hed *Liljemælk-Sæbe* fra *Bergmann & Co.* i Radebeul, og som frembragte *“et sart rent Ansigt med rødmosset, ungdomsfrisk Udseende”* lige *“Til at kysse”*. Det andet produkt var ikke beregnet på damernes toilette, men på køernes ditto - det var *“Det gammelberømte Kreatur-Vaskepulver fra Skærbæk Apothek, udmærket og sikkert virkende”*. Engang imellem måtte Rafalski i annoncerne advare mod kopiprodukter, der af navngivne forhandlere blev solgt under Skærbæknavnet.³⁾

Allerede inden Rafalski var indtrådt i den tyske embedsmandsstand, var der beretninger om ham i avisen, som kunne tyde på, at han ikke var så gelinde en person: F.eks. havde han ved et møde i den tyske krigerforening for Skærbæk i en tale fornærmet et andet medlem, selveste pastor Jacobsen, så groft, at Rafalski blev smidt ud af foreningen - også selv om han var foreningsfører i den.⁴⁾

Den 24. november 1907 havde Flensborg Avis en *indsendt* historie med overskriften *En “Kollekt”*; ifølge den havde to unge piger gået rundt i Skærbæk for at samle ind til en fattig kones sygehusophold og *“hvor de kom, gav Folk villig en Skærv dertil, paa én Mand nær - Apoteker Rafalski,*

som ikke alene var imod at give et Bidrag, men truede Pigerne med at melde dem for ulovlig Kollektindsamling og med, at de vilde komme til at betale Pengene tilbage igen. - Pigerne ... blev saare kede over den Medfart hos Apotekeren; de gik straks til Amtsfors-stander Peters og meldte sig selv. Amtsfors-standeren tog dog meget hæfligt imod dem og sagde, at han under slige Forhold ikke havde noget imod, hvad de havde foretaget sig; han gav selv to Mark til det velgøren-
de Formaal”.

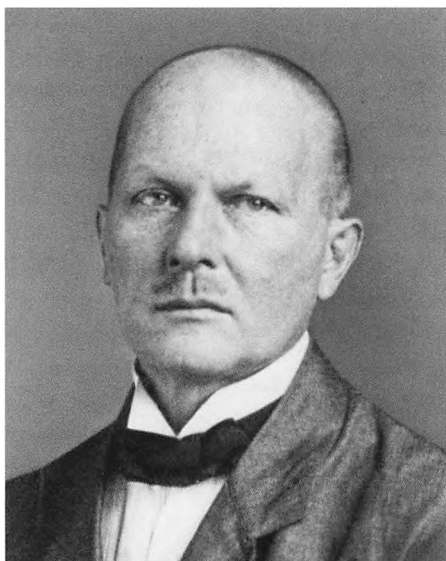
I april 1910 blev apoteker Rafalski selv udnævnt til kommissarisk amtsforstander i Skærbæk. Ved en lejlighed kunne Flensborg Avis fortælle om amtsforstander Rafalskis chikane mod en dansksindet hotelejer i Skærbæk, der var så usagligt funderet, at Rafalskis foresatte, landråden i Ha-

derslev, underkendte Rafalskis be-
stemmelse.⁵⁾ I 1910-11 medvirkede han aktivt i en meget brutal udvisnings- og straffesag mod den statsløse tjenestekarl Mads Egholm, født i Gesing ved Skærbæk. En sag, der gav betydeligt genlyd i den danske presse og må have gjort Rafalskis navn kendt i store dele af kongeriget. H.P. Hanssen benyttede sagen i den tyske rigsdag som eksempel på behandlingen af statsløse, og den dengang uhyre velanskrevne forfatter Valdemar Rørdam skrev et længe-
re digt om Mads Egholms skæbne:

*“Te deum! Se her, hvad den kraftige kan:
En stormagt, et kejserligt Rige
har overvundet en Arbejdsmand
og tvunget ham til at vige ... ”*⁶⁾

Som nævnt blev Rafalski i 1913 ud-
nævnt til kommissarisk amtsforstan-

Simon Oskar Eduard Rafalski og hans hustru Ida Sophie, født Wichert.

Fotos: Rødding Lokalhistoriske Arkiv.

“Til at kysse” - Om apoteker og amtsforstander Rafalski

Til at kysse
 er et sart rent Ansigt med rødme og ungdomsfrisk Udseende. Alt dette frembringer:
 Kæmpest-Liljemælk-Sæbe
 fra Bergmann & Co., Hadebøl,
 Pris 60 Pg. Nk., endvidere sæbe
 Liljemælk-Cream „Dada“
 rød og spulket, tild. i een Nat
 i en vaskesåbe. Tube 60 Pg.

**Schönste
 flätwäsche**
 erzielt man sicher mit
**Brillant-
 Glanzstärke**
 von Fritz Schulz in A.G. Leipzig
 in roten Paketen mit
 Schutz „Globus“
 überall vorrätig.

Hvem
 der vil have et hurtigt lært
 Kæbafrit Gulv, man køber af
Gulvolie pr. Pd. 60 Pg.
 samt forskellige Nøgne mældefærdig
Oliefarver
 hos
 C. Hansen, Højer, Torvet

Martin Barsøe, Klaverstømmer
 Tønder, Vestergade 62.

Støvler.
 Udvalg i fine
 i Tønder

Løgumkloster: Apoteker J. E. Jensen
 i Baftrup: N. H. Schwensen
 i Skærbæk: Apoteker Rafalski og
 i Tønder: Apoteker

Announce for Rafalskis produkt *Liljemælk-Sæbe* som skulle frembringe "et sart rent Ansigt med rødmosset, ungdomsfrisk Udseende" lige "Til at kysse".

der i Rødding. På denne post sad han indtil ultimo januar 1920, hvor Den internationale Kommission (CIS), der stod for afstemningerne i februar og marts 1920, overtog administrationen for perioden 10. januar - 15. juni 1920 og indsatte en konstitueret amtsforstander. Således blev Rafalski den sidste tyske *Amtsvorsteher*, og det var ham, der kom til at stå for de administrative og politimæssige opgaver i *Bezirk'et* under 1. Verdenskrig.

Under de kaotiske forhold med mytterier og revolution hen imod krigens slutning og umiddelbart efter blev der dannet soldatterråd mange steder - også i Rødding. Rådene indsatte folk, der skulle føre tilsyn med amtsforstandernes embedsførelse. I Rødding foregik valget af tilsynsførende i bedste forståelse med lokalbefolkningen - formentlig havde man ønsket sig, at de tilsyns-

førende skulle være folk med indsigt i de lokale forhold og autoritet blandt egnens beboere, egenskaber, der ikke var ligegyldige, når det drejede sig om aflevering og fordeling af fødevarer. Så de valgte var gårdejer August Lassen og købmand, tobaksfabrikant og elektricitetsværksejer Jens Carl Hansen, begge fra Rødding, og gårdejer Olav Fink, Brændstrup.⁷⁾

Der var en hel særlig relation mellem på den ene side amtsforstander Rafalski og på den anden August Lassen og Jens Carl Hansen. I forbindelse med krigsudbruddet i august 1914 var der blevet arresteret op imod 300 dansksindede og søfartskyndige i Nordslesvig, for at de ikke skulle kunne obstruere den tyske krigsførelse. I Amtsbezirk Rødding havde Rafalski ladet seks arrestere, og blandt dem var både August Lassen og Jens Carl Hansen. Men nu

skulle de altså føre tilsyn med hans embedsførelse. Ved et offentligt møde gav Jens Carl Hansen udtryk for, at danskerne havde den største grund til at føre tilsyn med amtsforstanderen, så at den danske befolkning ikke led mere uret.⁹⁾

Da Rafalski i januar 1920 - op til afstemningen - blev fjernet fra sin post, blev August Lassen i øvrigt konstitueret som hans afløser som amtsforstander. Jens Carl Hansen nåede at blive kommuneforstander i Rødding, og hans signatur findes på nødpengesedlerne herfra.

Ordnningen med de tilsynsførende forhindrede ikke, at Rafalski omkring årsskiftet 1918/19 af overpræsidenten blev genudnævnt til en ny seks-årig periode som amtsforstander i sit distrikt. Dog beholdt han ikke myndigheden over alle dele af det - i al fald blev Skodborg skilt ud i foråret 1919 og endte med fra oktober samme år at få en dansksindet amts-

forstander, gårdejer Hans Andersen Bruun.⁹⁾

Jens Carl Hansens niece, Signe Hansen, født i 1898 i Hjerting, der var en del af Rafalskis domæne, har i sine barndoms- og ungdomserindringer fortalt:

"Bror Hans var i Felten, vistnok i Frankrig ... Sidst i September 1915 var han hjemme paa Orlov, og i den Anledning rejste jeg, der kort forinden var begyndt at gaa i Præparandklassen paa Vinthers Seminarium i Silkeborg, hjem. Da jeg passerede Grænsen, tog man mit Pas i Forvaring, indtil Hans igen var rejst til sin Afdeling i Felten.

Min Tid i Silkeborg blev ikke lang, men jeg var glad for at gaa i Skole, havde gode Kammerater og nød de skønne Omgivelser, det farverige Efteraar, Stilheden og det sagte Sus i den store Granskov. Jeg vilde gerne hjem til Jul, fik ogsaa Lov til det, men denne Gang konfiskerede Amtsforstanderen

I midten ses
August Lassen.

Foto: Rødding Lokalhistoriske Arkiv.

Jens Carl Hansen.

mit Pas og sørgede med alle Midler for, at jeg ikke kom tilbage til Skolen. Vi søgte hos Landraad von Löw i Haderslev, der var os venlig stemt, men paa hans beklagende Udtalelser kunde vi forstaa, at Amtsforsanden havde givet Ansøgningen en saadan Paategning, at Regeringen i Slesvig havde maattet nægte Tilladelse til Pas.

Saa gik jeg igen ind i den daglige Tilværelse derhjemme, og der var nok at tage fat paa ... jeg havde maattet opgive Seminarieuddannelsen, som jeg havde glædet mig til, og i Stedet for maatte jeg arbejde som Udepige hjemme ...

Som Følge af Revolutionen m.m. skete der det, at de tyske Myndigheder, dvs. de tyske Embedsmænd, som i mange Aar havde terroriseret de Danske, nu kom til at staa under Opsyn af lokale Folk. Farbror Jens Carl blev Amtsforsander [nej, hun husker forkert - han blev "tilsynsførende" og kommuneforsander. Forfatters anmærkning], og som saadan fik han Indblik i mange af de Skurkestreger,

den gamle Amtsforsander, Rafalski, havde begaaet. Rafalski blev boende i Rødding et Stykke Tid, men nu, da han ikke længere havde Magt, var han bange for de ellers ret fredelige Røddingborgere. Han viste sig ikke paa Gaden, og han laasede sin Dør og lukkede ingen ind. En Gang, da den lokale tyske Gendarm havde et Ærinde til ham, bankede han længe forgæves paa Rafalskis Dør; til sidst raabte Gendarmen: "Saa luk dog op, Hr. Amtsforsander!" Saa endelig, da han hørte, hvem det var, blev Døren lukket op".¹⁰⁾

Eftersom Rafalski havde boet i afstemningsområdet fra før den 1. januar 1900, havde han principielt ret til at stemme den 10. februar 1920. Ikke desto mindre blev han som andre tyske myndigheds personer forvist fra området af Den Internationale Kommission - og i øvrigt, som nævnt, erstattet af gårdejer August Lassen.

Flensborg Avis kunne den 10. marts 1920 give ham følgende svada med på vejen:

"Tidligere Amtsforsander Rafalski, der - som bekendt - blev udvist af den internationale Kommission, skal efter Forlydende opholde sig i Kiel. Da han fra traadte, var det vistnok ellers hans Mening, at han med sin Familie vilde blive boende i Rødding i Sommer, da han havde lejet Lejligheden, hvor han boede, indtil 1. Oktober. Men saa kom Udvisningsordren, der maa siges at være velfortjent og som ingen beklager.

Saa blev Planen for Fremtiden om- lagt og nu rejser hans Familie, der

endnu bor i deres gamle Bolig, nok i en nær Fremtid sydpaa til det Land og Folk, for hvilket Hr. Rafalski i Prøjsernes Velmagtsdage var en saa tro og ihærdig Repræsentant.

I Lørdags Eftermiddag var der Auktion over en Del af hans Bohave, der for øvrigt kostede store Priser i værdiløse tyske Mark, men som Hr. Rafalski vel nok vil faa Brug for i det forsultede og forarmede "store Fædreland", der med Hensyn til Skatter og Afgifter vil være som en Tønde uden Bund, hvori det spørløst forsvinder og i en ret uhyggelig Grad minder om Faraos Drøm om de syv magre Køer, der aad de syv fede uden at det kunde kendes paa dem."

Og den 8. maj fik han lige en tur til: "Tidligere Amtsforsander Rafalski, der før Afstemningen blev udvist af Afstemningsomraaderne tillige med flere andre ligesindede Kolleger og siden har opholdt sig i Kiel, vendte for 8 Dage siden tilbage til Rødding til sin Familie, der indtil nu har boet i Amtsforsanderboligen, for at hjælpe ved Sammenpakning og Flytning af Bohavet. I sidste Uge kom en Flyttevogn, og derefter rejste Familien bort fra Byen.

Rafalski hørte til de konstituerede Amtsforsandere, som Rødding, Toftlund og Skærbæk Amtsdistrikter lige siden Amtsforsanderembedernes Opretelse i 1889 har haft at trækkes med og som blev rekrutterede af alle mulige militære og borgerlige Stillinger. Rafalski var saaledes forhenværende Apoteker i Skærbæk, den forrige v. Massow afgaaet Gendarmeri-Ritmester i Haderslev osv. Men gode Prøjsere var de alle. Rafalski kom hertil 1. April 1913 og

gjorde sig snart bemærket som Prøjsernes haandgangne Mand og Ven af at straffe dansksindede Mænd, som intet havde forbrudt sig, med Udvisning af deres danske Tjenestefolk.

- Saa kom Krigen 1914 og dermed rigtig frit Spil for Rafalskis danskfjendtlige Sindelag. Det er jo bekendt nok, at han lod tre af Byens dansksindede Mænd uden nogen Grund arrestere og bortføre, blandt andre ogsaa Gaardejer August Lassen her, der nu sidder som Amtsforsander og Rafalskis Efterfølger i Embedet. Men særlig ildeset blev han ved at hindre dansksindede Mænd, som var indkaldte i Krigen, ved mistænkeliggørende Paategninger paa deres Ansøgninger om Orlov.

Nu er han borte, og ingen vil savne ham. Men i lange Tider vil han af mange Mænd og Kvinder blive mindet med Bitterhed og Harme som en af de Mænd, der - da det kneb haardest for den undertvungne sønderjyske Befolkning -, hjalp godt med til at gøre dem Kaarene saa mørke og tunge som muligt.

Men der gaar en Nemesis gennem Livet, og den har Hr. Rafalski vist allerede begyndt at føle".

Som bekendt er det sejrherrene, der skriver historien, og her har en sejrende gruppe haft mulighed for at sige sin mening om en af taberne. Men faktisk var det ikke sådan, at alle de tyske embedsmænd var forhadte af danskerne; således var afskeden med ovennævnte landråd von Löw i Haderslev yderst respektfuld, nærmest kærlig. De preussiske landgendarmer er ofte beskrevet me-

get negativt; men selv om de uden tvivl alle var tysksindede, i stort omfang kom fra egne uden for Slesvig og måske heller ikke magtede det danske sprog, bedømte tillidsmænd fra den danske vælgerforening i 1919 alligevel, at 23 ud af 58 godt kunne forblive i et dansk Nordslesvig. Det var ikke så meget nationale grunde, tillidsfolkene baserede deres vurdering på, som kvaliteten af gendarmernes embedsførelse og deres menneskelige egenskaber; om han var ondskabsfuld, sladrende, fordrunken og upålidelig. I praksis fik gendarmene ikke lov til at fortsætte under dansk styre; men mange oprindeligt tyskansatte præster og lærere fortsatte i deres embede efter 1920.¹¹⁾

Men amtsforstander Rafalski har der ikke været plads til. Han havde åben-

bart heller ikke lyst til at blive i Nordslesvig som f.eks. almindelig hjemmetysk forretningsmand, men købte i oktober 1921 et apotek i Kiel. Desuden gav han fra 1932 timer i apotekerjura ved universitetet her. Samtidig var han her medlem af en *Nordslesviger-Forening*, der dels var selskabelig og dels nationalt agitatorisk. Han døde den 22. februar 1954.¹²⁾

For at få et mere nuanceret syn på Rafalski og hans embedsførelse burde man naturligvis kigge nærmere på hans efterladte arkiv med journaler og sager. Det er et større projekt, som hører fremtiden til og under alle omstændigheder besværliggøres af hans vanskeligt læselige håndskrift. Som et enkelt eksempel på Rafalskis administration følger her en sag fra mappen for Københoved Landkom-

Til venstre: Hans Thomas Viggo Hansen. Til højre: Signe Hansen.

Foto: Forfatteren.

mune i arkivet for Haderslev Kredsudvalg:

Den 28. september 1918 var der valg i kommunerådet i Københoved til en ny stedfortræder for kommuneforstanderen. Tømrer Anders Poulsen blev valgt med fire stemmer ud af fem.

Amtsforstander Rafalski skulle herefter rapportere til landråden i Haderslev om valget og give sin bedømmelse af den valgte. Rafalski fortravede sig ikke, så først den 10. oktober skrev han til landråden. Skrivelsen er meget effektiv, kortfattet og nøgtern med et absolut minimum af høflighedsfraser eller andet omsvøb:

Den hidtidige stedfortræder, lærer Westergaard, var indkaldt til krigstjeneste, såret, i fransk fangenskab, og hans situation var usikker. (I virkeligheden var Jens Heinrich Westergaard død den 13. august 1918).

Poulsen karakteriserede han som stærkt dansksindet, men i øvrigt en ordentlig og pålidelige mand, som syntes i stand til at klare hvervet.

Uden eksplicit at angive formålet hermed ridser den kretive preussiske embedsmand nu en række metoder op, som kunne tænkes brugt til at neutralisere den dansksindede kandidat:

"Er ist Kriegsinvalid, jedoch noch einberufungsfähig" - selv om han er krigsinvalid, kan han stadig indkaldes til tjeneste.¹³⁾

I dette tilfælde kan man ikke bare ansætte en anden borger i kommunen som kommissarisk stedfortræder, for bortset fra kommuneforstanderen og lærer Westergaard bor der i Kø-

benhoved kun dansksindede "schärfster Richtung". Under disse omstændigheder kan man ikke nære betæneligheder ved at godkende kandidaten.

Slutsætningen i Rafalskis brev lød: *"eine besonders schleunige Besetzung des Amtes als Gem. Vorstehervertreter ist jedoch nicht dringend notwendig"* - det hastede ikke med at få posten som stedfortræder for kommuneforstanderen besat.

Så selv om Anders Poulsen var absolut kompetent til posten, kunne man - fordi han var dansksindet - få valget af ham neutraliseret ved at indkalde ham til ny krigstjeneste eller ved at trainere sagen.¹⁴⁾

Om man nåede at gøre forsøg på at genindkalde krigsinvaliden Anders Poulsen, der i øvrigt var gift og havde to børn, vides ikke. I givet fald ville det have været meget kortvarigt, for mindre end en måned efter, at Rafalskis skrivelse havde nået landrådets kontor, var krigen slut.

Den 20. juni 1919 gik den ikke længere, og landråd von Löw måtte her, otte måneder efter valget, skrive til Anders Poulsen i Københoved og meddele, at valget af ham nu var bekræftet. Samtidig blev amtsforstander Rafalski bedt om at sætte ham ind i embedet.

Vi kender ikke Anders Poulsons reaktion; men måske har han fundet, at der var én god ting ved udsættelsen:

Hvis han var blevet godkendt til posten i oktober 1918, skulle han have aflagt ed til kejseren. Men den 9. november samme år havde kejseren abdiceret, og Tyskland var blevet

en republik, så nu kunne Anders Poulsen efter de nye regler nøjes med at give amtsforstander Rafalski et godt, preussisk håndslag. ■

Noter

- 1) Flensborg Avis 6. april og 6. maj 1913.
- 2) <https://dibiki.ub.uni-kiel.de/viewer/full-text/PPN734640005/250/>
<https://dibiki.ub.unikiel.de/viewer/image/PPN734640005/250/#topDocAnchor>, Skærbæk Grundbog IV 14 (Amtsretten i Løgumkloster, arkiv i Rigsarkivet), personregistreringen i Skærbæk. Foto i Rødding Lokalhistoriske arkiv:
<https://arkiv.dk/vis/1285648>,
- 3) Annoncer i Flensborg Avis fra i al fald 12. marts 1898 og 24. november 1898 til i al fald 14. juli 1910. Hejmdal 2. oktober 1902.
- 4) Hejmdal 30. juli 1903.
- 5) Flensborg Avis 3. september 1910.
- 6) F.eks. Flensborg Avis 9. marts 1911, Fyens Stiftstidende 14. september 1910, Jyllands-Posten 4. april 1911, Næstved Tiden 6. september 1911, Aarhus Stiftstidende 12. september 1911. Jf. Vejle Amts Folkeblad 10. oktober 1910 og Sorø Amts-Tiden den 15. august 1910. Hans Schultz Hansen: *De danske sønderjydere førstemand, H.P. Hanssen 1862-1914*, Aabenraa 2018, s. 281ff. Valdemar Rørdams digt, *Mads Egholm* er dateret december 1912 og findes i *De dernede, sønderjyske Digte, gamle og ny*, København 1917.
- 7) Vestkysten den 23. november 1918, ref. fra Dannevirke.
- 8) *Sønderjyllands Historie 2*, Efter 1815, Aabenraa 2099 (Hans Schultz Hansen) s. 237ff. Flensborg Avis den 20. december 1918, møde i Rødding. Rob. Ludvigsen: *En Konges Ridt*, København 1920, s. 111f.

9) Flensborg Avis 4. januar 1919. Skodborg Amtsforsanderarkiv i Rigsarkivet og Haderslev Kredsudvalg Akthæfter A pakke 176, Angelegenheiten der Landgemeinde Schottburg.

10) Beretning afleveret til Skodborg Hjemstavnsarkiv og i redigeret form trykt i Historisk Årbog for Rødding Kommune, 1986, s. 7ff: *Erindringer fra Bjørnekær i Hjerting*.

11) I Harmonisering eller særordning, Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920 - bind 1, Aabenraa 2002: Peter Fransen: Statspolitiet s. 98ff, jf. Flensborg Avis 21. januar 1920. Høgum Sogn, Træk fra oldtid til nutid, 1972: Klara Hansen fortæller s. 81-85.

12) <https://dibiki.ub.uni-kiel.de/viewer-image/PPN734640005/251/#topDocAnchor> 23. Febr. 1932 Beauftr. Dozent für Gesetzkunde des Apothekenwesens, Sommersemester 1934 ausgeschieden, 13. Nov. 1945 bis Wintersemester 1947/48 wieder Beauftr. Dozent. Død 22. februar 1954. Jf. https://www.uni-kiel.de/journals/servlets/MCRFileNodeServlet/jportal_derivate_00000002/Vorlesungsverzeichnis_SS1946.pdf: apoteket Hohenzollern-Apotheke, Gutenbergstrasse 18, Kiel, jf. <http://agora.sub.uni-hamburg.de> Sønderjydske Aarbøger 1924,1, s. 25.

13) Karakteren af invaliditeten er ikke undersøgt nærmere; dog findes i Flensborg Avis 23. februar 1915 en notits om, at bygmester Anders Poulsen, Københoved, der er med i krigen som Landeværnsmand, er såret i den ene hånd under kampene med russerne i Østpreussen og ligger på et lazaret i Stralsund.'

14) Kreis-Ausschuss zu Hadersleben pakke 168, akthæfte 18.6: Angelegenheiten der Landgemeinde Kjöbenhoved, Rigsarkivet Aabenraa.

Ballum - Mærsk

2. del

Historien, gårdene og slægterne

Af Andreas Jacobsen, Hellerup

Nærværende artikel, 2. del, bør læses i sammenhæng med den foregående artikel, 1. del, der omhandler Mærsk-slægternes forbindelser tilbage til de fire Mærsk-gårde i den nordlige del af Ballum-marsken.

I artiklen behandles udvalgte karakteristiske kulturhistoriske temaer mere eller mindre summarisk med udgangspunkt i forholdene ved de fire Mærsk-gårde.

BOSÆTTELSENE I BALLUM-MARSKEN i middelalderen er illustreret på billedet på side 22. Herudover har der ligget gårde og huse ved geestranden og i selve marsken i Ottersbøl, Mjolden, Forballum, Vollum, Abterp, Lunde og Randerup. Flere af de sidstnævnte bosættelser går tilbage til jernalderen.

En række arkæologiske undersøgelser af eksisterende danske værfter peger på, at de nordslesvigske marsk-områder blev bebygget i 1200-tallet. Hvem var disse nybyggere? Det kunne være hollændere eller frisere, der var blevet indkaldt af den danske konge / Ribe biskoppen eller egenrådigt valgte at fortsætte deres nordgående kolonisering af vadehavsområdet. Men det kunne også være danske udflyttere fra de omkringliggende landsbyer på geestranden. Bag udflytterne kunne stå adelige stormænd og storbønder, der ved handels- og håndværkskontrakter

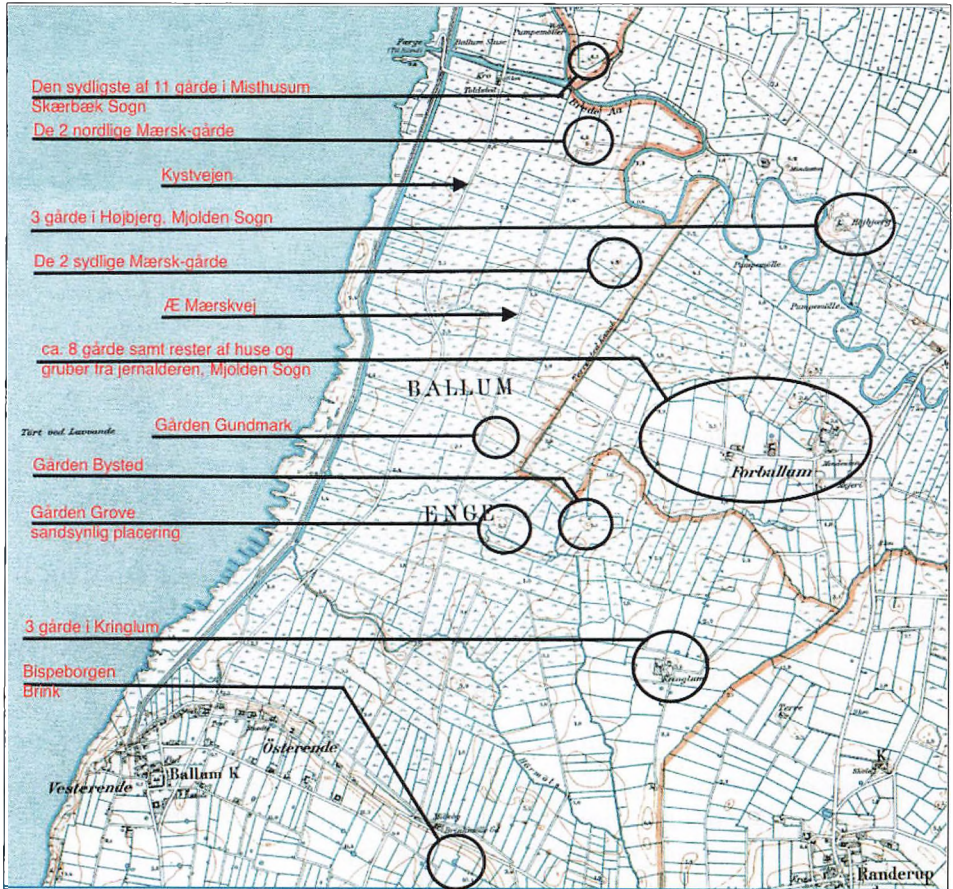
sørgede for, at den eksisterende højt udviklede hollandsk-frisiske værftsteknologi blev bragt til anvendelse.

Enkelte af gårdene i Misthusum og i Mærsk-landsbyen ved Bredeåens udløb kunne måske være grundlagt som ladegårde eller ladepladser af biskoppen i Ribe eller abbeden i Løgum Kloster omkring år 1200, som en transithavn for landbrugsvarer og byggematerialer (tufsten, teglsten og muslingeskaller til mørtelfremstilling) for det igangværende og kommende kolossale byggeri af kirker, klostre og borge.

Ja, der er næsten ingen grænser for, hvad man kan forestille sig, når det foreliggende kildemateriale er svagt og sparsomt.

I den katolske tid ejede Ribe bispestol så godt som hele Ballum Sogn, ligesom den også havde store ejendomme og besiddelser i nabosogne, herunder Møgeltønder-hus, det senere Schackenborg, og Trøjborg, der ganske vist kun var pant. Allerede i tiden før 1250, altså i Valdemar Sejrs tid, har bispestolen ejet gods i Ballum Sogn, som efterhånden blev udvidet med nye besiddelser. Som et fast støttepunkt for det kirkelige gods opførtes den befæstede bispeborg Brink på geestranden i Østerende-Ballum.

Borgen, der lå 9-10 meter over havets overflade lidt sydøst for Brink

Oversigt over middelalderlige gårde i Ballum-marsken.

Møllegård i Mølby, blev nedrevet omkring 1562. Ruinerne har gentagne gange siden 1997 været genstand for arkæologiske undersøgelser, senest i 2017-18. De seneste fund indikerer, at borgen blev anlagt i sidste halvdel af 1200-tallet. I grundplanen var borgen D-formet og omgivet af voldgrave. Den indre borggård målte ca. 60 x 45 m, der rangerer borgen blandt de største borganlæg i Danmark. Fra den nordvendte buede borgmur har man haft en formidabel udsigt og overblik

over hele Ballum-marsken. I det hele taget var synsfeltet horisonten rundt på Brink større end på nogen anden slesvigsk borg.

Tiden mellem 1340 og 1430 rummede mere nød og ulykke for den slesvigske landbobefolkning end nogen anden 90-årig periode. Pest, krig, vold og stormfloder satte voldsomme spor. Hertugdømmet faldt fra hinanden i en kamp, der udfoldede sig mellem den danske kongemagt og de holstenske grever.

I 1349 og 1350 hærgede pesten

Den sorte Død i Nordtyskland og Danmark. Den kom igen i 1360 og regelmæssigt omtrent hvert tiende år gennem resten af 1300-tallet. Første gang var dødsraten høj, visse steder helt op til 1/3 af befolkningen i de ramte områder. Senere blev den en del lavere.

Vestkysten har siden middealderen været udsat for stormfloder. Voldsomst af dem alle var *de grote mandrenke*, den store menneskedrukning den 15. - 17. januar 1362. Hele vadehavskysten blev revet i stykker, kystlandet blev lagt øde. Dødstallet er i litteraturen ofte opgivet til ca. 100.000 mennesker eller mere, hvilket forekommer helt urealistisk. I DMI's stormflodsrapport fra 1991 er det sandsynlige dødstal beregnet til 15.000 - 30.000 mennesker. Det antages, at de fleste beboere, måske dem alle, i Ballum-marsken inkl. dem på de 11 gårde i Misthusum druknede. I 1417 lod Ribebispen de fire Mærsk-gårde genopbygge formodentlig samtidigt med flere af gårdene i Misthusum.

Hele middelalderen igennem boede Ribebispens lensmænd eller fogeder på borgen Brink. Og det var dem, Ballum-bønderne som fæstere måtte svare landgilde og yde hoveri til. I henhold til Riberhus Lens jordebøger for Ballum Birk skulle hver af *de 48 Ballum-gårde* ved geestranden (13 i Vesterende, 17 i Østerende, 8 i Bodsboel og 10 i Husum) i landgilde årligt svare 3 ørtug byg, 1 ørtug havre, 1 svin, 1 gås og 2 høns. Derudover skulle der årligt betales bestemte pengeafgifter. Det bemærkes,

at 1 ørtug var såvel en regningsmønt som et kornmål og et arealmål, alle med værdien 1/3 øre. Kornmålet 1 ørtug afhang af kornsorten (10 skæpper rug, 12 skæpper byg, 20 skæpper havre; 1 skæppe er 1/8 tøn-de). Men for de 4 Mærsk-gårde var den årlige landgilde helt anderledes: 2-4 tønder havre, 1/2-1 1/2 tøn-de smør og 1 svin, afhængigt af gårdens størrelse.

Af hver gård skulle der hvert år i hoveri ydes tre gangdage og 15 1/2 spanddage, dvs. at hver gård tre dage om året skulle sende en mand op til arbejde på borgen og 15 1/2 dage et spand heste med en kusk.

Ved reformationen omkring 1530 overgik Brink som alt andet gejstligt gods til kronen. Den sidste biskoppe-lige og den første kongelige lensmand på Brink var Jørgen Hansen. Den længstlevende, enkefru Bege, døde i 1562, og borgen blev ledig. I et kongebrev fra 1562 befalede Frederik II, at Brinks jorder skulle lægges under Riberhus Len, at de lokale undersætter på *de 48 Ballum-gårde* selv måtte fordele jorderne mellem sig, og at de måtte nedbryde borgen med tilhørende bygninger samt genanvende materialerne på deres *egne* fæstegårde.

De relativt rolige tilstande i Ballum hørte imidlertid op i 1579, da Peder Rantzau på Trøjborg fik livsbrev på Ballum Birk. Bønderne skulle nu ikke længere yde landgilde og hoveri til Riberhus, men til Peder Rantzau, der snart skulle vise sig at være en meget streng herre. Bønderne blev stærkt utilfredse over ekstra hoveri, bl.a.

ved store byggearbejder på Trøjborg. De klagede deres nød til kongen, der henstillede til slotsherren at behandle sine undersåtter således, at de kunne *"forblive ved magt og holde dem ved lov, skel og ret"*. I en personlig henvendelse til kongen afviste Peder Rantzau beskyldningerne om bondeplageri. Stridighederne mellem ham og bønderne fortsatte, også efter at han fik bønderne dømt for ulydighed på herreds- og landstinget.

I 1602 gik Ballum Birk bort fra Trøjborg og blev igen lagt direkte under Riberhus. For bønderne betød denne tilbagevenden til Riberhus, at det forhadte avlingshøveri til Trøjborg blev afløst af tjenestepenge, såkaldte fripenge, samt mindre arbejdsydelse til Riberhus.

Stormfloden i 1634, den største dokumenterede naturkatastrofe i Danmarkshistorien, ødelagde store kystområder i Slesvig og Holsten. I denne *"Guds forfærdelige Syndflod"* led 12.000-15.000 mennesker druknedøden, heraf 1.200-1.500 i Nordslesvig nord for den nuværende grænse. Fra præsteindberetninger kendes dødstallet i mange af de ramte sogne: 44 i Skærbæk Sogn, alle fra Misthusum; 57 i Mjolden Sogn; 19 i Døstrup Sogn osv. Dødstallet for Ballum Sogn kendes ikke, det ligger antagelig mellem 60 og 80 mennesker, baseret på tingsvidner og skadesberetninger i Lø Herreds Tingbog 1635. Hårdest ramt var beboerne i selve marsken, herunder de fire Mærsk-gårde og Misthusum, og i den lavtliggende del af Østerende-

Ballum ved geestranden. De overlevende flyttede op på højere liggende jorder i Ballum og Hjemsted.

Efter katastrofen ansøgte bønderne på de 48 Ballum-gårde om, at de tre mest medtagne af de fire Mærsk-gårde *"måtte lægges til deres Gaarde og skiftes lige meget til hver Gaard, efterdi de er alle lige gode paa Skyld og paa Ejendom"*. Bønderne fik deres ansøgning bevilget imod at svare de på de nævnte gårde hvilende skatter og afgifter. Den største og mindst medtagne af de fire Mærsk-gårde fik lov til at stå endnu nogle år. I 1640 klagede bønderne imidlertid over, at gården var dem *"til Trendtsel og daglig Kiv"*, hvorfor de ønskede at købe den på samme betingelser, som de havde købt de andre tre, hvilket også tillodes dem. Dog skulle de give manden, der boede på gården, *"en anden god Gaard at besidde hos dennem selver"*.

Efter Trediveårskrigen 1618-48 fulgte de dansk-svenske krige 1658-60, hvor en dødbringende pest fulgte i kølvandet på fjendtlige og allierede tropper og hærgede over næsten hele Slesvig. I nogle nordslesvigske sogne døde omkring en tredjedel af befolkningen, i enkelte andre sogne døde helt op til ca. 80 % af indbyggerne. Mange gårde og huse stod i mange år efter 1660 uden ejere eller fæstere.

Midt i 1740'erne ramte en ny katastrofe hele Slesvig og store dele af kongeriget, kvægpesten, den mest dødbringende af de smitsomme veterinære sygdomme. Over 90 % af de smittede dyr overlevede ikke

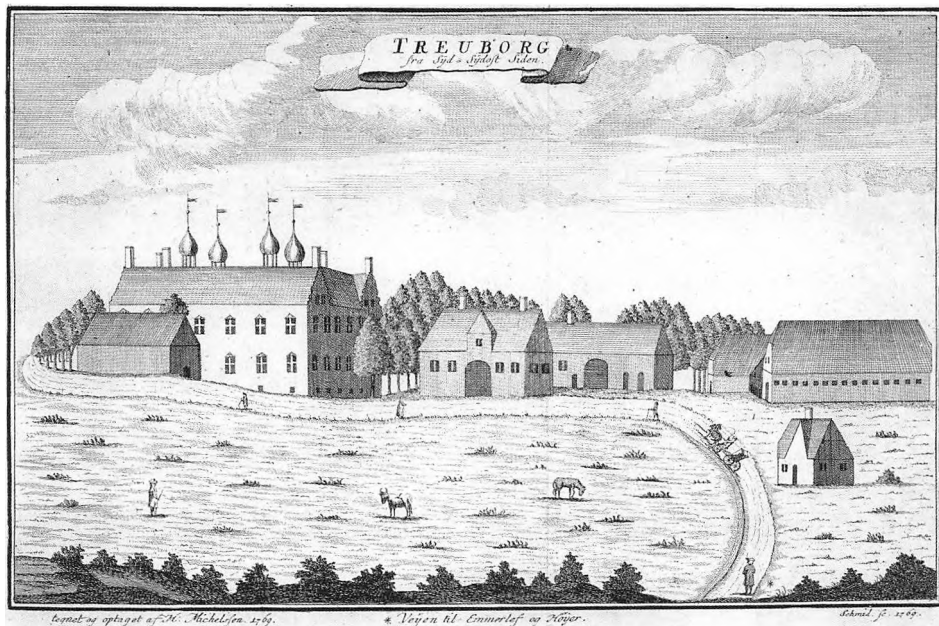

Foto: Ukendt fotograf, Museum Sønderjylland.

Stik af Trøjborg fra 1769.

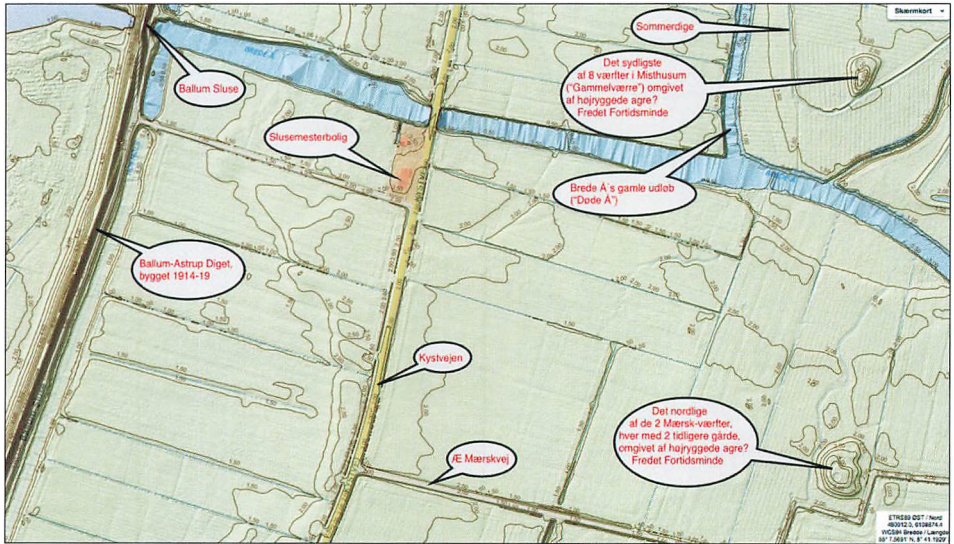
kvægpesten. Inden for den danske helstat var Slesvig den landsdel, der led de største tab. Den værst ramte egn var Tønder Amt, hvor der i 1745-47 døde over 25.000 stk. kvæg, og hvor der for at forhindre smittens spredning blev nedslagtet 2.700 stk., altså et tab på henved 28.000 stk. kreaturer til en samlet værdi af over 190.000 rigsdaler, en uhyre sum i datidens mønt. Kvægpesten hærgede med mellemrum indtil 1782. Man var klar over, at smitten spredtes i uhyggelig grad på de fælles græsgange. Kvægpesten virkede derfor sammen med de stigende priser på landbrugsvarer i sidste halvdel af 1700-tallet til at øge interessen for en ophævelse af landsbyfællesskabet.

Ballum-bønderne har i tiden efter 1600 været relativt frit stillede. De har trods krigene, stormfloderne og

de andre katastrofer været velfunderede i økonomisk henseende i sammenligning med andre egne. Årsagen hertil lå ikke alene i de frodige marskenge, men også i det forhold, at en del af befolkningen var skipper og handelsmænd, der drev handel på Holland, datidens førende handelsmagt.

Træk af landbruget i marsken

Jorderne i det gamle landsbyfællesskab, hvor der herskede en streng social lagdeling, omfattede indhegnede vange samt overdrev (skov, hede, mose). På øerne og i Østjylland var trevangsbruget den almindelige driftsform, der kun fandtes få steder i Slesvig. Landsbymarken var opdelt i tre vange, rugvangen, bygvangen og brakmarken med en fast rotation mellem de tre vange.

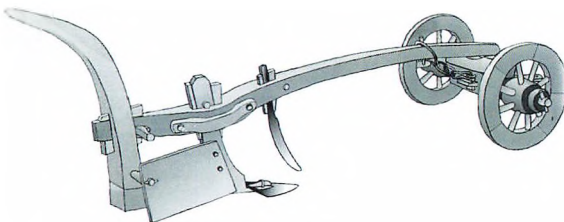
Laserscannet relief-skygge-kort med kulturspor.

I Slesvig derimod var græsmarksbruket den fremherskende driftsform (vekselbrug, landsbykobbelbrug), hvor landsbymarken almindeligvis bestod af syv-ni vange. Tre af dem var skiftevis under plov, mens de øvrige blev brugt til høslæt og græsning. Den enkelte vang (tægt) var opdelt i skifter (åse), der igen var opdelt i agre, de mindste dyrkningsenheder.

De lettere jorder i geesten blev bearbejdet med den ældgamle plov, arden. De tungere jorder i geesten og marsken blev pløjet og vendt med hjulploven, muldfjælsploven. I midaldertiden blev den oftest trukket af fire-seks okser, senere af to-fire heste.

De pløjede agre var smalle, typisk seks-12 meter, og lange, dels fordi bønderne skulle have lige del i gode og dårlige jorder, dels fordi vendingen af den tunge hjulplov ved agerenden var besværlig, antallet af vendinger skulle begrænses.

Pløjningen begyndte ved agerens midterlinje og fortsatte således, at alle furestrimler vendte ind mod agermidten. Herved blev ageren med tiden højrygget med en svagt bølgeformet profil, der sikrede, at overfladevand fra nedbør og stormflod kunne drænes og afledes ad de lavestliggende plovfurer (renderne) og tværgående grøfter til å eller bæk.

Hjulploven (muldfjælsploven).

Tegning: Jørgen Andersen,
Museum Sønderjylland.

Jernalderens vigtigste kornsort, byggen, forblev den mest værdifulde dyrkede afgrøde for marsk-bønderne. Den blev kogt til grød og vælling samt brygget til øl. Havren, der trivedes udmærket på den fugtige marskjord, blev også kogt til grød og vælling, men tjente hovedsagelig som hestefoder. Hverken byg eller havre var gode brødkorn.

I den sene del af jernalderen og herefter gjorde rugen sig gældende på de magre slesvigske geestjorder som den vigtigste kornsort ved siden af byggen. Rugens små mørke kerner egnede sig fortrinligt til brødbagning. Men forholdene var anderledes ved geestranden og i selve marsken. Rugen var nemlig oftest en vinterafgrøde, hvor udsåningen skete i oktober måned. Dvs. at det var forbundet med risiko at dyrke rug i disse områder, da agrene var mere eller mindre udsatte for efterårets og vintrens stormfloder afhængigt af, om de var beskyttede af sommerdiger. Af de oven for omtalte jordebøger fremgår, at rugen ikke indgik i landgilden, hverken for *de 48 Ballum-gårde* eller for de fire Mærsk-gårde. Men at nogle Ballum-bønder dyrkede rug, formodentlig dem, hvis agre lå relativt højt ved geestranden, fremgår af de enestående detaljerede skadesopgørelser efter stormfloden 1634 i Lø Herreds Tingbog fra 1635.

Vigtigere for marsk-bonden end korndyrkningen var høslættet samt græsningen og opfedningen af og handel med stude, køer og heste. Høslættet i juli måned var årets store sociale begivenhed, som alle inkl. ind-

lejede jyske karle og piger så frem til og ivrigt tog del i. Herom henvises til præsten M.H. Niensens levende beskrivelse i Sønderjysk Månedsskrift 1948.

De nye tanker om en ophævelse af landsbyfællesskabet og en mere hensigtsmæssig fordeling af landsbyjorderne gjorde sig for alvor gældende midt i 1700-tallet. Den første udskiftning af jorderne i Ballum-marsken skete i Misthusum i Skærbæk Sogn allerede i 1747. I 1750 fulgte bønderne i Øbjerg i Arrild Sogn efter. I 1774 skete der en delvis udskiftning af Ballum Enge. Lodsejerne enedes da om at skille 288 demat ud af fællesskabet, således at hver af *de 48 gårde* fik en *marsk-fenne* på seks demat, ca. tre hektar. Den endelige udskiftning skete først i 1836 efter et par forgæves forsøg.

Bredeåens slyngede løb blev rettet ud *efter en lineal* i 1957-60. Afvandingen af Ballum-marsken og Skast Mose skete efter Hedeselskabets projekt i årene 1967-72. I dag ville de nævnte arbejder næppe kunne gennemføres.

Marsk-gården

Når man tænker på, at *kultur* sprogligt betyder *dyrkning* og, at *det* er blevet defineret som *vaner*, kan man med god ret hævde, at en bondegård er et af den danske kulturhistories vigtigste elementer.

Gården er ikke blot en klimaskærm, der skal være holdbar og kunne modstå alle forekommende klimatiske påvirkninger for dens beboere. Dens beliggenhed i landsbyen og landskabet, dens størrelse, materialer og indretning mv. bygger på

accepterede sociale normer og gode håndværksmæssige traditioner. Den enkelte gård, dens stilstand og nære omgivelser er som et spejlbillede af dens tidligere og nuværende ejere eller brugere.

Tidligere prøvede gårdforskerne af nationale grunde at trække skarpe skel mellem dansk og tysk byggeskik. Men i virkeligheden er billedet mere broget. Det gamle Slesvig, landet mellem Kongeåen og Ejderen, er netop et kulturgrænseområde, hvor man i takt med kulturstrømninger og forbilleder har valgt kulturelementer, snart fra nord, snart fra syd.

Den såkaldte slesvigske gård (tysk: Geestharden-hof) er den gårdgrundform, der er mest udbredt i Slesvig. Den er karakteriseret ved, at den er enlænget med bolig og bedrift (stald, lade og lo) adskilt fra hinanden af en tværgående gang under samme tag. Tidligere lå gården altid solret, dvs. med gavlene mod vest og øst, med stuerne mod syd (den varme og lyse side) og med køkken og kammer mod nord. I Vestslesvig lå boligen oftest i østenden og bedriften i vestenden.

Rent konstruktivt var den slesvigske gård til dels helt op til 1700-tallet et treskibet langhus med to rækker af indvendige tagbærende stolper, højremsstolper. På toppen af disse stolper hvilede en længdebjælke, højremmen, som dannede understøtning for tagspærrene. Højremmen understøttede ligeledes de tværgående lofts bjælker, der var tappet fast til spærfodderne. Sideskibene kaldtes udskud, bredde 2-4 fod (0,6-1,2 m). Gårdens ydervægge bestod af træ-

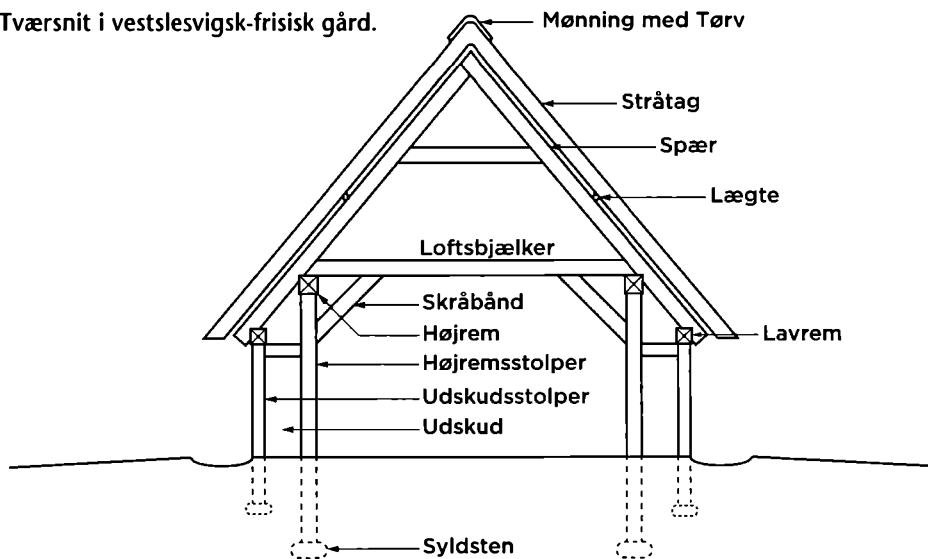
stolper afdækket med lave remme og afstivet med vandrette løsholter. Udfyldningen af de indre felter (tavlene) varierede over tid og sted og skete med træplanker (bul-fjæle), græstørv, lyngtørv, strå eller lerklinet grenflet, alt afhængigt af de lokale materialer og deres holdbarhed.

Ovennævnte ydervægge i bindingsværk blev gradvist i 1600- og 1700-tallet afløst af mure med brændte teglsten (grundmuring). I første omgang blev tavl-udfyldningen erstattet af teglsten, idet den indre tagbærende højremskonstruktion blev bevaret. I anden omgang blev træskelettet og teglstensudfyldningen erstattet af en massiv gennemgående teglstensmur samtidigt med, at højremsstolperne blev rykket ud til indersiden af denne mur. I tredje omgang forsvandt højremskonstruktionen helt, idet lofts bjælkerne blev yderligere forlænget og understøttet på de massive ydermure, der nu blev tagbærende. Stene blev importeret fra Holland eller fremstillet på lokale teglværker.

Den slesvigske gård har altid været dækket af stråtag, der blev bundet til lægterne med holdbart marehalm. Frem til 1600-tallet var taget halvmet i gavlene og uden nogen frontkivist over indgangsdøren i sydsiden. Indførslen af grundmuring medførte, at gavlene blev forhøjet, taget blev hermed halvmet. Den nye frontkivist med arkengaf (forkeluge) blev i begyndelsen beklædt med træplanker, mens de skrå sider blev afdækket med strå. Senere blev kvistens front og lodrette sidegavle opmuret i teglsten.

Afstanden i længderetningen mel-

Tværsnit i vestslesvigsk-frisisk gård.

lem to højrestolper / spær kaldes et fag, længde 6 -8 fod (1,9-2,5 m). Gårdens størrelse blev målt efter antallet af fag. En typisk gård på fastlandet indeholdt 15-20 fag. Gårdens bredde lå mellem 20 og 30 fod (6-9 m).

En særlig form af den slesvigske gård er den frisiske gård (tysk: Uthland-friesisches Hof eller blot Friesen Hof), der er udbredt i Nordfriesland og på Halligerne i Vadehavet. Den adskiller sig fra den almindelige slesvigske gård ved typisk at indeholde et mindre antal fag i bedriftsdelen grundet det mindre pladsbehov. For friserne var landbruget ikke altid hovederhvervet, det var ofte handel, søfart og fiskeri. Ud over dens lille størrelse er det særlige ved denne frisiske gård, at dens højrestolper angiveligt er understøttet på separate syldsten ca. 1,5 m nede i jorden. Denne funderingsmetode skulle sikre, at gårdens hovedkonstruktion med de indre tagbærende højrestolper

stolper kunne modstå en stormflod. At gårdene i Ballum-marsken faktisk var delvist stormflodssikre fremgår af et stort antal skadesregistreringer og vidneberetninger i Lø Herreds Tingbog fra 1635, året efter den ekstreme stormflod 11.-12. oktober 1634. De gennemgående meldinger lød nemlig således: "... mure og vægge var aldeles nederslagen og fordærvet" og "... alt neden bjælker (korn, hø, tørv, bohave mv.) var aldeles bortskult eller fordærvet".

Den slesvigske gård med dens treskibede højrestolperkonstruktion er en gårdtype, der i sin grundform kan føres tilbage til jernalderens langhus, som det f.eks. er fundet i Hjemsted ved Skærbæk.

Drikkevandsforsyning

En forudsætning for, at man kunne flytte ud og bo i den uinddagede marsk var, at gården lå tilstrækkeligt højt over den daglige middel-højvand-

stand (2,5-3,5 m), og at man kunne etablere og opretholde en tilstrækkelig sikker forsyning med drikkevand (ferskvand) for mennesker og dyr.

Drikkevandet for dyrene var det regnvand, der direkte blev opsamlet i en stor åben cirkulær beholder, fedingen, der gennem en ledning var i forbindelse med en flaskeformet brønd (tysk: Sod-brunnen). Fra denne brønd blev vandet løftet op med en brønd-vippe med en ophængt træstang og en træspand. Drikke-trugene er beskrevet efterfølgende.

Fedingen var kompliceret i dens opbygning og funktion. For at gøre den så tæt som muligt var dens bund beklædt med et par lag klægtør, mens dens nedre del var bygget som en lodret lervæg. Denne væg blev etableret ved nedramning af en rundkreds af 30-40 træpæle, hvorefter der blev fastgjort tætsiddende træplanker på begge sider af pælene. Mellemrummet mellem de to trævægge blev løbende udfyldt med stampet ler eller klæg. Den øvre skrå del af fedingen blev beklædt med græstør.

Efter en stormflod var vandet i fed-

ingen ofte udrikkeligt, det var for saltholdigt og måtte hurtigst muligt fjernes. Det skete gennem en anden ledning med udløb ved foden af værftet, hvor der var indbygget et stigbord, et højvandslukke, der hindrede indløb af saltvand ved næste stormflod. Denne udtømning kunne være overordentlig besværlig, marskbonden frygtede dette arbejde, der kunne stå på i flere dage.

For at øge forsyningen med drikkevand blev der ved mange værfter etableret et ydre opsamlingsområde (tysk: Schetel) ud for fedingen. Området blev inddiget og forsynet med grøfter med fald mod en samlegrøft langs værftsfoden. Herfra blev vandet ledt ind i fedingen. Det pågældende ledningsindløb var også forsynet med et stigbord, et højvandslukke ligesom ved udløbsledningen for saltvand.

På Halligerne var det almindeligt at føre 2-4 træskakter (tysk: Kuling, Küling) et par meter ned under fedingens bund til et ferskvandsførende sandlag. Forklaring: Det nedsivne lette regnvand flød oven på det underliggende reservoir af tungt saltholdigt grundvand. Denne udnyttelse af

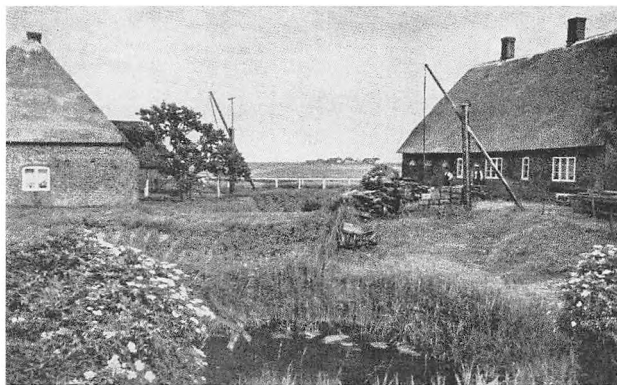
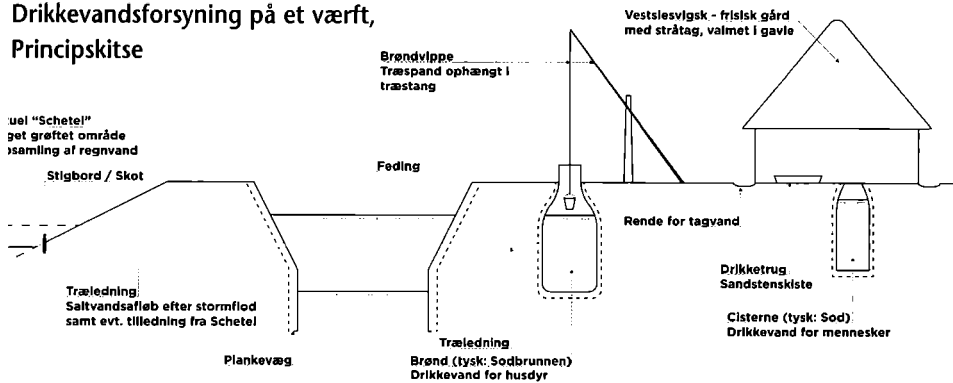

Foto: Forfatteren.

Feding på Ockelütz-værftet på Hallig Hooge.

Drikkevandsforsyning på et værft, Principskitse

det ferske regnvand var ikke mulig i den nordlige del af Ballum-marsken, hvor de geo-hydrologiske forhold var væsentligt anderledes.

Dyrene havde absolut ingen adgang til fedingen, dels fordi de kunne styrte ned ad den stejle skråning og drukne, dels fordi et druknet dyr kunne forurene vandet og fremkalde sygdomsudbrud.

I tørkeperioder måtte beboerne hente ferskvand i Bredeå og nærliggende grøfter. Om vinteren kørte man læssevis af sne på trillebør til fedingen for at kunne opretholde den livsvigtige vandforsyning i de kommende regnfattige forårsmåneder.

Drikkevandet for menneskene var det regnvand, der faldt på gårdens stråtag, hvorfra det plaskede ned i bredestensatte render langs ydervæggene og blev ledt til en eller flere cisterner (tysk: Sod). Herfra blev det trukket eller øst op og opbevaret i lerkar i gårdens forstue, framgulvet. I nyere tid blev tagvandet opsamlet i tagrender og ført i nedløbsrør til cisternerne.

Brønde og cisterner var flaskeformede og opbygget med græstørv i snekkelinie (skruelinie). I nyere tid

blev cisternerne foret med teglsten. Ledningerne til og fra fedingen blev udført af udhulede træstammer, i sig selv møjsommelige arbejder.

Drikkekrugene har deres egen særlige historie. En ukendt antal af dem var nemlig ligkister (sarkofager) i sandsten fra Rhin-området. De fleste var trapezformede i grundplanen, nogle var rektangulære. De var ca. 2,0 m lange og ca. 0,4 m dybe. De indvendige flader var udsmykket med reliefmønstre og kristne symboler.

En mineralogisk undersøgelse midt i 1900-tallet af 16 stenkister fra Hallig Hooge konkluderede, at de alle bestod af sandsten i rødlig og gullige nuancer med et varierende indhold af feldspat og glimmer, men at det ikke var muligt at angive et bestemt klippeområde ved Rhinen, hvor stenmaterialet var blevet brudt.

På foranledning af den daværende oldsagskommission, optakten til Nationalmuseet, blev et sådant drikkekrug i 1812 flyttet fra den nordfrisiske ø Föhr til København, hvor det blev opstillet i en niche i opgangen til Rundetårn. Noget lignende skete i 1860 efter at kong Frederik VII under

Drikkebrug på
Knuds-værftet på
Hallig Grøde.

sit sommerophold med omvisning på værftsgårdene havde fattet særlig interesse for drikkebrugene. De to stenkister fra Föhr henstår i dag på et af Nationalmuseets magasiner.

Under udgravningerne 1932-35 i Gammel Værre i Misthusum fandt arkæologen V. Nordmann bl.a. *"et randskår af en kumme eller et kar af gotlandsk sandsten"*. Det forekommer mere sandsynligt, at det pågældende randskår stammer fra Rhin-området.

På Dr. Carl Häberlin-Friesen Muse-

um i Wyk på Föhr henstår fire stenkister ved siden af hinanden i museumshaven. I 1958 blev en romansk sandstens kiste fra en have i Højer overflyttet til Tønder Kirkemuseum. Kisten havde tidligere været benyttet som vandbeholder. I 1961 blev en lignende romansk kiste i sandsten overflyttet til Brede Kirkegård fra Jef Hansens gård, Brede Vestergård, hvor den tidligere havde tjent som vandbrug for kreaturer.

Hvordan og hvornår blev stenkisterne transporteret fra Rhin-området til det slesvigske Vadehavsområde? Havde de forinden tjent deres oprindelige formål som ligkister? Man kunne tænke sig, at stenkisterne først kom til Vestslesvig efter stormfloden i 1362, som lagde kystlandet med et stort antal kirkesogne øde. Mange kirker styrtede i havet, mange kirkegårde blev raseret. Frelagte kister kunne genanvendes til nye formål såsom drikkebrug for husdyr.

Foreslåede nye undersøgelser

Ved undersøgelserne af Gammel Værre i Misthusum i 1932-35 fandt V. Nordmann, at undersiden af

Sandstens kiste på Brede Kirkegård.

værftsoptyldningen / oversiden af den oprindelige marsk-overflade lå ca. 2,0 m under den nutidige marsk-overflade og at der ikke var sket nogen nævneværdig nedsynkning af værftet ned i de underliggende oprindelige marsk-dannelser.

I 1961-62 blev der foretaget en geologisk kortlægning af hele området omkring Misthusum og et mindre område syd for Bredeå. Undersøgelserne omfattede 50 boringer med tilhørende laboratorieanalyser. Fire af disse boringer er særligt interessante, da de var placeret lige på nordsiden og sydsiden af såvel Gammel Værre som det nordlige Mærsk-værft. Taget under ét bestod jordbunden ved disse to værfter af 2-3 m klæg oven på 3-6 m tørv og gyttja, som er postglaciale bløde organiske aflejringer, der er udpræget sætningsfølsomme. Derunder fandtes senglaciale smeltevandssand. Herefter er der næppe nogen tvivl om, at der er sket en vis nedsynkning af disse to værfter ned i klæg-, tørve- og gyttja-lagene.

Jordbundsforholdene ved det sydlige Mærsk-værft er væsentligt anderledes. Ud fra de nærmest liggende boringer skønnes, at klæglaget her er 1-2 m tykt, og at tørve- og gyttja-lagene tilsammen er mindre end 1 m i tykkelse.

Med avancerede arkæologiske-geofysiske undersøgelsesmetoder, herunder scanning med laser af luftfotos samt scanning med georadar og magnetometer, kan man med stor sandsynlighed i den flade marsk lokalisere opfyldte vandløb og vandhuller samt dyrkningsspor i form af højryggede agre (render), grøfter og sommerdiger

mv. På udvalgte værfter kan brønde, fedinger, stolpehuller, træstumper, syldsten og potteskår mv. detekteres i de respektive kulturlag. Hermed kan værftsgårdenes beliggenhed og størrelse fastlægges.

I kombination med velegnede dateringsmetoder som kulstof14 - og dendrokronologiske målinger kan sådanne undersøgelser bringe megen ny viden for dagen. Historien om værfterne i Ballum-marsken med deres gårde og beboere kan derefter opdateres og fortælles i et nyt lys på et solidt arkæologisk-kulturhistorisk grundlag. Det skylder man de mennesker, der levede og døde derude. ■

Kilder og litteratur

Se oversigten i 1. del.

Herudover gælder for 2. del følgende:
Atzbach, Rainer & Philip H.W.B. Hansen: *Neue Forschungen zu Burg Brink in Ballum-Østerende, Kommune Tønder, Archäologie in Schleswig, 17, 2018*
Hansen, Kaj: *The Structure of the Salt Marsh Area at Ballum, SW. Jylland, DGU 1962*

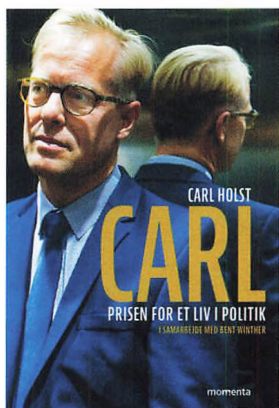
Holstebro Museum, Afdelingen for Luftfotoarkæologi, Lis Helles Olesen og Esben Schlosser Mauritsen, 2019

Kristensen, Tenna R.: *Arkæologiske udgravninger langs den sønderjyske vestkyst, HM 2001*

Kristensen, Tenna R.: *Bispens Borg i Ballum, HM, Oldtidsglimt*

Mejborg, R.: *Nordiske Bøndergaarde i det 16., 17. og 18. Aarhundrede, Første Bind: Slesvig, Kjøbenhavn 1892*

Møller, Per Grau: *Højryggede agre – forskning og bevaring, Bol og By, nr. 1, 1990*

Carl Holst (i samarbejde med Bent Winther): **CARL Prisen for et liv i politik.** Forlaget Momenta 2019. 256 sider. Enkelte ill. Pris 299.95 kr.

Denne bog er en reaktion på den storm, der ramte Carl Holst i sommeren 2015 med anklager om griskhed og embedsmisbrug i hans tid som formand for Region Syddanmark. Det var "gefundenes Fressen" for medieerne, og CH fik den ene tur efter den anden i deres vridemaskine. I september havde han fået nok og trak sig efter blot tre måneder som forsvarsminister.

Sagerne blev gransket af Statsforvaltningen, i en advokatundersøgelse og endelig i en regulær efterforskning, da Region Syddanmark havde indgivet en politianmeldelse. Undersøgelserne endte i marts 2017 med, at Rigsadvokaten ikke fandt grundlag for at rejse nogen sigtelse. Alligevel har CH følt det nødvendigt at give sin version af sagernes forløb.

Om sin egen baggrund fortæller han entusiastisk fra de helt unge år i Rødding, hvor hans far var højskolelærer, folketingsmand og borgmester, om miljøet i Venstres Ungdom med de mange politiske diskussioner og om

ungdomsvennerne - deriblandt Lars Løkke Rasmussen.

Hans politiske karriere blev kometagtig: fra 1993 (som 23-årig) medlem af amtsrådet - 1993-95 formand for VU - 2000-07 Amtsborgmester - 2007-15 formand for Regionsrådet i Syddanmark - 2015 medlem af Folketinget og minister. Men i takt med trinene op ad karrierestigen bliver CH's tone mindre optimistisk. Han møder modstand ikke blot fra medlemmer af andre partier, men også fra partifæller. Personlige ambitioner, knive i ærmerne og rundsave på albuerne gør det vanskeligt at opnå politiske resultater. Det bliver meget belastende arbejdsmæssigt, personligt og familiemæssigt. Man kan undre sig over, at han ikke er sprunget af det politiske rotteræs for længst.

Brudte løfter, aftaler, der ikke bliver holdt. og noget, der føles som svigt - selv fra gamle venner - er der mange eksempler på. Et af dem er fra CH's ministertid, hvor han kunne have brugt nogen opbakning fra chefen: (s. 180) "Jeg forsøgte ... at ringe til Lars Løkke et par gange, men han ringede ikke tilbage. Og jeg tror ikke det var et udtryk for, at han ikke havde mit telefonnummer. Der har i hvert fald været andre tidspunkter i vores indbyrdes relation, hvor han ikke har haft problemer med at huske det".

Undervejs reflekterer CH også over, hvordan andre opfatter ham - f.eks. i dette citat (s. 70-71) "... min adfærd og arbejdsform [skabte utvivlsomt] utryghed hos nogle. Det, jeg selv opfattede som engagement, et udtryk for en stærk vilje og et ønske om at ... fremme en sag, blev af andre opfattet som insisterende og bedrevidende. Jeg var vant til ... fra VU, at det at have en

holdning og påpege uenighed med andre var en god ting. Jeg mente, at uenighed og diskussion var med til at bringe os frem mod de bedste løsninger ... I dag kan jeg sagtens se, at der ikke er langt fra at være insisterende og argumenterende til at virke bedrevidende og belærende. Nogle har opfattet mig som en irriterende skolelærer, der stod med pegepinden og troede, at han vidste alt”.

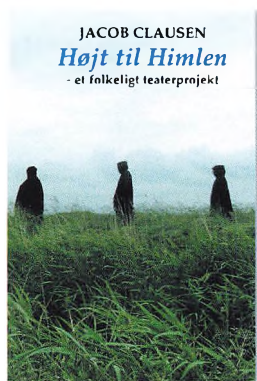
Bogen CARL rummer masser af guf for læsere med forkærlighed for de mere dystre sider af det politiske spil. Men den kan ikke anbefales til unge mennesker, der påtænker en politisk løbebane, De kunne let blive afskrækkede.

Anker Thygesen

Jacob Clausen: Højt til Himlen - et folkeligt teaterprojekt. Forlaget Tekst & Design, 2019. 124 sider, ill. Pris 168 kr.

Titlen *Højt til Himlen* dækker over et lokalt teaterprojekt, der med års mellemrum siden 1999 har udfoldet sig i det vestlige Sønderjylland. Det er båret frem af stor entusiasme hos såvel de mange medvirkende som de begejstrede tilskuere. Jacob Clausen, enkelte gange afløst af Sten Kaalø, har været forfatter. Handlingen er inspireret af lokalhistorien, og scenen har hver gang været sat i de naturlige omgivelser så som Hans Adolf Brorsons virke i Randerup, Kresten Kolds skolevirksomhed i Forballum, slusebyggeriet i Højer, klosterlivet i Løgumkloster, kniplerskerne i Bredebro.

De første spil tager udgangspunkt i de otte kongerigske enklaver. I anden fase har man arbejdet ud fra en bagvedliggende tanke om at skabe sam-

menhold i den nye Tønder storkommune. Hver af de gamle kommuner har fået lejlighed til at præsentere sig for de øvrige med et egnesspil.

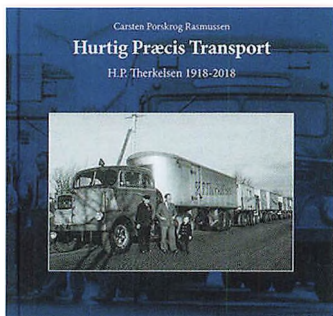
Bogen gengiver handlingen i de 13 spil, der har været opført til og med 2017. Uden replikker, men med illustrationer fra opførelserne. Der fortælles lidt om scenografien og bringes lister over alle medvirkende både på og bag scenen.

Det er fuldt fortjent, at spillene med bogudgivelsen får et efterliv, ligeledes at de mange ildsjæle bliver hyldet for deres indsats. Nye medarbejdere er kommet til, *Højt til Himlen* fortsætter og har i september 2019 præsenteret det 14. i rækken.

Britta Bargfeldt

Carsten Porskrog Rasmussen: Hurtig Præcis Transport. H.P. Therkelsen 1918-2018. Udgivet af H.P. Therkelsen, Padborg 2018. 176 s. ill. Købes ved henvendelse til firmaet. Pris 150 kr.

Denne firmahistorie udmærker sig - til forskel fra mange andre i denne genre - ved at forfatteren hele tiden holder blikket åbent for de faktorer udefra, der har sat rammer for firmaets aktiviteter.

Da Niels Therkelsen startede som vognmand i 1918, foregik fragtkørsel med hestevogn og overvejende helt lokalt. I 1920'erne gik han over til lastbiler, og firmaet voksede - dog kun langsomt under 1930'ernes krise og siden besættelsen.

Det første store spring fremad skete, efter at sønnen Hans Peter havde overtaget firmaet. Fra 1947 bidrog Danmark til den engelske besættelse af Nordvesttyskland med en brigade på ca. 4.000 mand. Da der var fødevareremangel i Tyskland, skulle en stor del af deres forsyninger køres fra Danmark med lastbil. Denne ordre vandt HPT, og den indvarslede en omlægning fra lokal til international kørsel.

I årene efter krigen var det tyske fragtmarked kaotisk, så der blev indført et system, hvor man kun måtte køre fragt, hvis man havde tilladelse fra myndighederne. På grund af den faste kørsel for brigaden havde HPT ikke så svært ved at få disse tilladelser, som var et guldrandet papir. Firmaet fik et godt fodfæste i Tyskland, og ved årsskiftet 1951/52 flyttede H.P. både

familie og firma fra den gamle base i Bylderup-Bov ind i nye bygninger ved Kruså - tæt på den vigtigste grænseovergang og sine tyske kunder.

I 1972 stemte vælgerne Danmark ind i EF, og samtidig byggede HPT sit nuværende hovedsæde med værksteder, lagerbygning og administration i industriområdet vest for Padborg - ikke langt fra motorvejen og grænsen.

Udviklingen i EF/EU betød, at systemet med kørselstilladelser omkring 1990 blev afløst af friere konkurrence. Det fik også den virkning, at speditionen kom til at fylde mere og mere i HPT's arbejde, bl.a. fordi man gik over fra næsten kun at køre hele vognlæs for én kunde til stykgodskørsel, hvor partier fra flere kunder bliver kombineret i samme transport.

H.P.'s søn Mogens var blevet direktør i 1981, og han ændrede delvis firmaets strategi, så den passede bedre til den frie konkurrence om kunder og opgaver. Men det foregik ud fra den vante og ofte gentagne maksime, at HPT ikke konkurrerer på lav pris, men på præcision, høj kvalitet, massiv kundepleje og stor kundetilfredshed.

Den slags gamle dyder fastholdes stadig her ved firmaets 100-års jubilæum, efter at ledelsen i 2012 blev overtaget af Mogens' søn Peter. HPT-lastbilerne kører hver dag Europa tyndt - især med fødevarer - under hans farfars navn og det deraf afledte slogan "Hurtig Præcis Transport".

Anker Thygesen

Kom og vær med i et grænseløst fællesskab

Vil du være med til at støtte danskheden i grænselandet?

Så bliv medlem af Grænseforeningen og deltag i spændende aktiviteter i din lokalforening. Du får også tilsendt *Grænsen – magasinet om mindretal, sprog og kultur*, der udkommer seks gange om året.

Meld dig ind via vores hjemmeside www.graenseforeningen.dk eller kontakt en lokalforeningsformand i dit område.

Aabenraa Jens Overgaard
jensovergaard49@gmail.com • tlf. 4010 8142

Haderslev Peter Popp Andersen
kapopp@outlook.dk • tlf. 2066 7622

Sønderborg Kirsten Fanø Clausen
kifanoe@gmail.com • tlf. 6177 8515

Tønder Marie Stamp
stamp.marie02@gmail.com • tlf. 2074 6088

Rødding - Vejen Hans Harald Sørensen
hhs111@gmail.com • tlf. 5154 2075

Kolding og omegn Henning Haugaard
haugaardkolding@mail.tele.dk • tlf. 7550 4339

Det er Grænseforeningens formål at støtte danskheden i grænselandet, særligt syd for grænsen, at udbrede kendskabet til grænselandets forhold samt at bevare og styrke dansk sprog og kultur.

GRÆNSEFORENINGEN
for en åben danskhed

Sønderborg Slot åbner ny udstilling

Efter mere end tre års arbejde, åbner Sønderborg Slot dørene for fortsættelsen af den sønderjyske historie, som indtil den 17. januar 2020, slutter med udstillingen om Genforeningen i 1920.

Et nyt år er netop skudt i gang og ikke hvilket som helst år. I år markerer vi 100 året for genforeningen mellem Sønderjylland og Danmark.

Derfor er det på ingen måde tilfældigt, at Museum Sønderjylland åbner en ny udstilling:

Udstillingen er den hidtil mest ambitiøse på Sønderborg Slot og den største satsning siden 1970'erne. I fem rum tager udstillingen gæsten gennem hundrede års dramatisk grænselandshistorie, hvor der også er plads til både industri og ringridning.

Historien vises med en lang række genstande fra høj og lav, dansk og tysk, hverdag og strid.

I det første rum om Mellemkrigstiden 1920-39 bliver man taget imod af det officielle Danmark, som rykkede til Sønderjylland efter Genforeningen. Herfra handler det om tilpasning til Danmark, men også særlige hensyn til mindretallet. Der fulgte en bevæget tid, hvor både danske og tyske nazister udfordrede det danske styre i Sønderjylland.

Mørkere tider lurer, og rundt om hjørnet i næste rum rammer man 2. Verdenskrig og Besættelsen. I rummet er der et vejskilt med skudhuller fra 9. april og en dør gennemhullet af Gestapos maskinpistoler, men også en flaske med kaffebønner, der er gemt fra dagen, hvor tyskerne besatte Danmark, til dagen, hvor Danmark atter blev frit.

Hverdagen begynder igen i rummet om Efterkrigstiden med industri, grænsekontrol og grænsehandel, om toldere og smuglere, men også om kulturimpulser hen over grænsen.

Spørgsmålet om dansk og tysk kom til at fylde mindre, men lurede alligevel. Var det et problem, at sønderjyderne så tysk TV? Er vi klar til tosprogede vejskilte?

Det sidste rum om *Det særligt Sønderjyske* handler i stedet om det, der samler. Her oplever du *MOJN* som led i turistkampagner, kunstnere, som har sunget på sønderjysk og både ringridning og det sønderjyske kaffebord - som du selvfølgelig er inviteret til.

I spillet *Taj en kach* indbydes du til sønderjysk kaffebord. Det gælder om at tage kagerne i den rigtige rækkefølge, og du får hjælp - på sønderjysk. Hjælpen er indtalt af Katja Stoch, kendt fra *Den store bagedyst*.

100 år med Danmark - Sønderjylland siden Genforeningen rummer både en rigdom af originale genstande fra kendte og ukendte sønderjyder og digitale og interaktive formidlinger.

Du kan opleve en dramatisk film på tre vægge omkring dig, som fortæller om de dramatiske år i skyggen af nazismen, og du kan spille *Fang en smugler*, *Taj en kach* og du kan være med til at sætte dit præg på udstillingen med den nye interaktive *tweetvæg*.

Udstillingen er både til den historieinteresserede, den nysgerrige, den som vil lære, den unge, den gamle - kort fortalt udstillingen er både for børn og voksne.

Udstillingen kan opleves fra den 18. januar 2020. ■

Hvornår	Udstillinger	Hvor
29.05.19 - 01.03.20	Rosengrund og bitre mandler Tønderkniplingernes historie	Kulturhistorie Tønder
02.04.19 - 29.03.20	Torchon - kniplinger	Drøshes Hus, Tønder
08.06.19 - 15.03.20	Givet med glad sind - Kunstner- gaven til Sønderjylland	Brundlund Slot, Aabenraa
22.06.19 - 01.03.20	Essens - Hovedlinjer i nord- europæisk kunst	Kunstmuseet, Tønder
14.09.19 - 01.03.20	Sigurjón Ólafsson - Mangfoldige Former	Kunstmuseet, Tønder
11.10.19 - 15.03.20	Hans Horn - og den evige krig	Sønderborg Slot
22.11.19 - 18.10.20	Grænseløs Påvirkning - den grænseløse påvirkning af dansk bygningskultur	Arkæologi Haderslev
Fra 18.01.20	100 år med Danmark - Sønder- jylland siden Genforeningen	Sønderborg Slot
28.03.20 - 06.09.20	Medgang og modgang - Udveks- linger mellem dansk og tysk kunst	Museerne i Tønder & Brundlund Slot, Aabenraa

Arrangementer og aktiviteter

12.11.19 - 01.03.20	Se Bjerndrupskatten	Arkæologi Haderslev
---------------------	---------------------	---------------------

Foredrag

19.02.20	Hvordan konserverer man en 10 mio. år gammel hval?	Gram Lergrav
20.02.20	Historie og vin. 100 år med Danmark - Sønderjylland siden Genforeningen	Sønderborg Slot
25.2.20	Strikkecafé - Grænseforeningen i 100 år	Kulturhistorie Tønder
25.2.20	Grænseløs Påvirkning - dansk byg- ningskultur gennem århundreder	Arkæologi Haderslev
03.03.20	Med arkæologen på arbejde	Arkæologi Haderslev

Læs mere på www.msj.dk

Afstemningsdagen den 10. februar 1920

Af museumsinspektør Mariann Kristensen

EFTER 1. VERDENSKRIGS afslutning i 1918 og indgåelsen af Versaillesfreden i 1919 stod det klart, at Slesvigs fremtid skulle afgøres ved en folkeafstemning. Den 10. januar 1920 blev fredsaftalen ratificeret, og den internationale kommission Commission Internationale de Surveillance du Plébiscite Slesvig (CIS) overtog myndigheden i afstemningsområdet. Det blev offentliggjort, at der skulle stemmes i 1. afstemningszone (Nordslesvig) den 10. februar og 2. afstemningszone (Mellemslesvig) den 14. marts 1920.

I 1. afstemningszone skulle der stemmes en bloc, hvilket betød, at flertallet i hele zonen var afgørende. I 2. afstemningszone foregik afstemningen kommunevis. I begge zoner kunne både mænd og kvinder stemme, hvis de var fyldt 20 år, født i afstemningsområdet, eller havde boet der siden 1900.

Den 10. februar 1920 blev der stemt i 1. afstemningszone. I den forløbne måned var der blevet ført en intensiv valgkamp fra både dansk og tysk side, der også var tydelig på selve afstemningsdagen, hvor afstemningsplakaterne og flag fyldte i gadebilledet. Typisk blev afstem-

ningsdagen fejret i de lokale forsamlingshuse med kaffebord og fællessang, og mange steder blev der ligeledes underholdt med opførelse af dansksindede tableauer, hvor særligt motiver som *De sønderjyske piger* var populært.

Dagen var præget af dårligt vejr med både storm og regn, hvilket var en udfordring for fotografierne. Der eksisterer dog fotografier fra tiden, blandt andet en postkortserie fra Svenstrup på Als, hvor det må have været muligt, eventuelt under et ophold i dagens endeløse regn, at foretage fotografiske optagelser af et af dagens helt store højdepunkter, hvor Dannebrog atter blev hejst på den store flagstang foran byens skole.

Vejret var dog ingen hindring for, at befolkningen fandt vej til afstemningslokalerne. Her fik de udleveret en kuvert, som de tog med sig ind i stemmeboksene, hvor de kunne vælge at ilægge en dansk eller tysk stemmeseddel. Valgdeltagelsen var på hele 91,5 %, hvilket vil sige at omkring 100.000 afgav deres stemmer. Da resultatet om aftenen forelå havde 74,2 % stemt dansk og 24,9 % stemt tysk. ■